

KODOLÁNYI JÁNOS FOISKOLA

„A hazugság öl”

A 2009. évi
Kodolányi János
emlékkonferencia
előadásai

„A HAZUGSÁG ÖL”

A 2009. évi Kodolányi János emlékkonferencia előadásai

A Kodolányi János Főiskola Hungarológiai Műhelyének Kiadványai I.

Sorozatszerkesztő:

Ujváry Gábor

Szerkesztette:

Váradi Ildikó

Lektor:

Jankovics József

Kiadja:

Kodolányi János Főiskola
Történeti- és Hungarológiai Műhelye

ISBN 978-615-5075-07-0

Minden jog fenntartva.

A kiadvány szerzői jogi védelem alatt áll. Másolása, még részleteiben is, csak a kiadó illetve a jogtulajdonosok előzetes írásbeli engedélyével lehetséges. A kiadvány jogosulatlan másolása és felhasználása bűncselekmény.

A borítón látható fotót a Budapesti Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye bocsájtotta rendelkezésünkre.

© Kodolányi János Főiskola, 2011

© Szerzők, 2011

Könyvterv és tördelés:

Takács Péter

Székesfehérvár, 2011

„A HAZUGSÁG ÖL”

A 2009. évi Kodolányi János
emlékkonferencia előadásai

KODOLÁNYI JÁNOS FŐISKOLA
SZÉKESFEHÉRVÁR, 2011

Tartalomjegyzék

Kodolányi Gyula

Nagybátyámról, Kodolányi Jánosról 9

Horányi Károly

Négykezesek

A levélíró Kodolányi János 20

Jókai Anna

A mikrokozmosztól a makrokozmoszig

Kodolányi János, Hamvas Béla és Várkonyi Nándor szellemi útja . . 32

Bakonyi István

Üzenet enyéimnek

Kodolányi János fehérvári versei 38

Csűrös Miklós

A tragikum, a satíra és a teljes igazság

Kodolányi János regénypoétikájáról 42

Sulyok Bernadett

Női szerepek és férfi nézőpontok Kodolányi nőalakjainak ábrázolásában

Az író mitikus tetralógiája és a *Boldog békeidők* című regénye alapján . 49

Ács Margit

„A hazugság öl”

Kodolányi János szociális indulatú novellái 67

Váradi-Sievers Ildikó

Adalékok Kodolányi János finnországi tevékenységéhez 75

Richly Gábor

Kodolányi János nemzetkonceptiója és kultúrfilozófiája a finn

útirajzok tükrében 85

Pomogáts Béla

A *Zárt tárgyalás* eszméi és eszményei 102

Lectori salitem!

A Kodolányi János Főiskola 2008-ban alakult Hungarológiai, illetve 2007-től működő Történeti Műhelye 2009 májusának végén egész napos konferenciát szervezett névadója születésének 110. és halálának 40. évfordulója alkalmából, a Közép-európai Kulturális Intézetben. Az ülészakon szinte valamennyi kutató részt vett, aki az utóbbi esztendőkből érdemben foglalkozott Kodolányi János méltatlanul elfeledett életművével. Ezen konferencia előadásainak szerkesztett anyagát adjuk közre Főiskolánk most induló elektronikus kiadványai sorozatának, egyben a Főiskola Hungarológiai Műhelyének kiadványai első köteteként.

Kötelességünknek érezzük, hogy névadónk emlékét méltó módon megőrizzük, és tisztelegjünk az utóbbi időben mind inkább háttérbe szorult-szorított írói munkássága előtt. Sokunk meggyőződése ugyanis, hogy Kodolányinak – termékeny pályája, kiváló stílusa, igényes, és szinte mindig magas színvonalú írásművészete alapján – a 20. század legnagyobb magyar prózaírói között van a helye. Bízom benne, hogy ezt tanulmánykötetünk és a vele együtt honlapunkon szintén elérhető Rajnai László-féle Kodolányi életrajz meggyőzően bizonyítja.

Ujváry Gábor
tudományos rektorhelyettes

KODOLÁNYI GYULA

Nagybátyámról, Kodolányi Jánosról

Elég nehezen szántam rá magamat, hogy megszólaljak a nagybátyámról, Kodolányi Jánosról rendezett szimpóziumon. Mégis megteszem, úgy is, mint szinte az első kísérletet egy nagyon régi adósság törlesztésére. Köszönetfélét a rokonnak és mesternek, akinek tudása és szeretete nélkül aligha jutottam volna messzire a szellem világában.

Nem irodalomtörténészként és nem kritikusként beszélek. Olyan élménysort próbálok felidézni, ami az én személyes életemben volt döntően fontos. Nehéz méltón szólni róla, inkább csak jegyzetfélét teszek közzé, amely a tárgyát körvonalaiban tapogatja ki. Hiszen én még költőként sem írok igazán olyan verseket, amelyek vallomásosnak nevezhetők – s ha igen, tárgyukat, címettjüket meglehetősen átváltotatom. Most pedig mint borotvaélen kell végigegyensúlyoznom a személyesség és az objektivitás közötti keskeny ösvényen.

A nagybátyámhoz 1960–1964 között, amikor 18–22 éves voltam, rendszeresen eljártam. Az évnek abban a részében, amelyet ő Budapesten töltött, októbertől ápriliséig, minden héten, általában szombat délelőttönként, felmentem hozzá, és három-négy órás beszélgetéseket folytattunk. Négy év alatt ez körülbelül százszor három-négy órára gyarapodott. Száz délelőttöt töltöttem el abban a páratlan magániskolában. Afféle görög peripatetikus iskola volt ez, személyes, baráti, informális és mégis szigorú – a mester–tanítvány kapcsolatnak az a ritka, legelemibb formája, amely évezredek óta ugyanaz maradt, lényegét és formáját tekintve is, s amelybe Platón dialógusai is betekintést engednek.

Ezen a baráti kurzuson a nagybátyám arra akart rávezetni, hogy legyek azzá, ami tehetségem és sorsom szerint lehetek, azzá, ami legbelül vagyok. Arra, hogy szabad ember legyek, de a lét és a kozmosz örök törvényei szerint. Arra, hogy ismereteimet önállóan szerezzem meg. A célkitűzések talán túl fennköltten hangzanak egy relativista korban, de végül is nem hárítható el, hogy olykor így beszéljünk a végső dolgokról. Az élet valódi tétjeiről.

Nagybátyám módszere életszerű és izgalmas volt, drámai, sok humorral, és olykor éles helyzetekkel. Ennek a szemléltetésére talán elég, ha az első beszélgetésünkről számolok be részletesen. Ez akkor történt, amikor a nagybátyám tizenegy-tizenkét év után, 1960 kora tavaszán visszaköltözött Budára. 1959 végén az író leánya, Jucka és férje, Szabó Sándor egykori dramaturg-rendező a Böszörményi út 28. alatt épülő új társasházban vásárolt lakást, amelyet eleve úgy választottak ki, hogy abban nagy-

bátyám, vagy ahogyan én hívtam őt családilag, Jancsi bácsi, és felesége, Tildi néném is helyet találjon ősztől tavaszig. A lakás megvásárlását nyilván a Mózes-regény, *Az égő csipkebokor* megjelenése tette lehetővé, amelyet követett műveinek sorozatban történő újra kiadása.

Szólnom kell azonban nagyobb távlatban is a körülményekről és az előzményekről. A közbeeső időben nagybátyáméknak Budapesten nem volt lakása, mert 1949 tavaszától az ellene folyó budapesti ideológiai hajszák miatt lehúzódtak Akarattyára, és megkezdődött a belső száműzetése. Sokan jutottak akkoriban erre a sorsra, önként vagy választásból, a szellemi élet legjobbjai közül. Akkoriban, mint tudjuk, egy elmarasztalás, netalán súlyos eszmei vagy esztétikai ítélet Révai Józseftől vagy Horváth Mártontól, vagy Lukács Györgytől és a kisebb csatlósoktól, nemcsak a kenyeret vette el a szellem embereitől, nemcsak nyilvános meghurcoltatással járt, de a személyes szabadságot is komolyan fenyegette. Ezért aztán vidéken húzta meg magát ekkoriban egy sor rendkívüli alkotó, köztük Hamvas Béla, Ottlik Géza, Sinka István és annyian mások. Ismét mások a külföldi száműzetést választották az ég fokozatos beborulása során, 1947 és 1949 között – Kerényi Károly, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Márai Sándor, Szalay Lajos, Hantai Simon vagy anyám unokatestvére, Veress Sándor zeneszerző, aki soha többé nem látogatott haza berni száműzetéséből.

Amikor hát első alkalommal, valamikor 1960 tavaszán, apám szervezésében, felmentem nagybátyám Böszörményi úti lakására, már évek óta nagyon keveset tudtunk érintkezni. Hiszen az ötvenes években Magyarországon a belföldi közlekedés körülményes, nehézkes volt, szinte elképzelhetetlenül más, mint amit most mi természetesnek tartunk.

Kisgyermek koromban sokat voltam nagybátyáméknál, pasaréti lakásukban. Nagyon szeretett engem, őrök fényképeket, amelyeken két-három évesen az ölében ülök. Laci öcsémnek pedig keresztapja lett 1944 májusában, és a nevével is megajándékozta őt második keresztnévként. A háború alatt egy ideig laktunk is náluk ebben a lakásban a Hűvösvölgyi úton, a Kelemen László utca sarkán, azonban 1949 után nagyon nehéz lett az érintkezés.

Az ország takaréklángon tengődött, nagyon nagy volt a szegénység, nehéz a közlekedés. A Rákosi-korszak rettenetes szűkölködésbe szorította az országot. Nagybátyám még ehhez képest is szűkölködően élt Akarattyán, hiszen mindenfajta jövedelmétől megfosztották. Nem publikálhatott, de még nyugdíjat sem kapott, holott évtizedeket dolgozott újságíróként, és egyik lába is súlyosan megrokkant. Még a választójogától is megfosztották egy időre (nem mintha az önmagában valódi jog lett volna). Úgy éltek meg, hogy a felesége, Tildi gondozta a veteményt, csirkét, disznót tartott, kecskét a tejéért, és gondozta a gyümölcsfákat. Nagybátyám fát tu-

dott vágni vagy fűrészelni főzéshez-fűtéshez, azt is csak ülve. Más testi munkát nem nagyon, mert a lába nagyon rossz volt már akkor, és új ortopéd cipőhöz sem tudott jutni az elvásott helyett. Pedig nagyon szeretett sétálni, szerette a kertet, szerette a természetet. Nos, ebből a jókora kertből kijött annyi termés, hogy a fölösleget aztán Tildi elvitte a piacra, ahol valami mást tudott érte kapni. A villanyt még több mint egy évig nem vezették be, csak valamikor 1950-ben, azt is baráti protekcióra. Az 1949–50-es első telet petróleumlámpánál és gyertyafénynél töltötték. Ami pénzt kaptak, az barátoktól és ismeretlen segítőtől érkezett, sokszor postán, gyakran pedig személyesen: olykor megállt egy ismeretlen ember egy borítékkal a kapunál, bejött a házba, átadta a borítékot, és elment. Vagy hozta a pénzt a postás ismeretlen nevű feladóktól vagy színészbarátoktól és kevésbé szűkölködő pályatársaktól.

Mindez csak pusztá vázlata az alkotásban elképesztően gazdag, sorsban sanyarú évek életviszonyainak, amelyeket oly részletességgel ismerhetünk meg a publikált Kodolányi-levelekből is. Ebben az időszakban, az 1949 és 1960 közötti tizenegy évben csak egyszer-e egyszer találkoztunk nagybátyámmal, amikor öcséimmal biciklin lehajtottunk Budapestről Akarattyára, s ott megaludtunk, ott kezdve meg Balaton körüli túráinkat. Unokatestvéreimmel és családjukkal tartottuk csak rendszeresen a kapcsolatot Budapesten, s kaptuk tőlük a híreket.

Életemnek azon a fordulópontján, azon a bizonyos, úgy emlékszem, péntek délutánon 1960 tavaszán, fölmentem nagybátyámhoz, és miután feszengve ültem egy darabig a Böszörményi útra néző nagy ablak előtt egy karosszékbén, üdvözlő semleges mondatok után azt kérdezte tőlem látszólag különösebb súly és él nélkül: „Na, és mit tanultok történelemből?” Némi rossz sejtelemmel tudatlanságom miatt – hiszen otthon ott sorjáztak a polcon nagybátyám könyvei közt a *Suomi titka*, meg a *Suomi, a csend országa* –, de mégis vigyázatlanul, rögtön aknára léptem. „A szovjet–finn háborút” – feleltem. „Igen? – mondta. – Nagyon érdekes. Mondd el nekem, hogy mit tudsz te erről?” Én rendkívül gyors fejű, jó verbális memóriájú gyerek voltam, s emiatt a tanulásal mindig játszín, igen hamar végeztem, és rohantam el otthonról, ki az utcára, a világba, boldogan zárva el a tanultakat az agyam egy olyan zugába, ahonnan másnap reggelig nem jöhettek elő. Ebben az időben az életem központjában a futball, a biciklizés és a teniszezés állt. Ugyan sűrűn forgattam azt a bőkinsű szerelmes antológiát, amelyet egy kedves barátnőm adott kölcsön a *Világirodalom Gyöngyszemei* sorozatból, a versek bűvöletes hatását érzelmeimnek tulajdonítottam, és még nem sejtettem, hogy a versek mint versek, önmagukért fognak sorsommal összefonódni, és nem mérnök leszek, ahogy akkor képzeltem el magamnak a jövő fényes országútját.

Elmondtam hát nagybátyámnak monoton hangon azt, ami a tankönyvben állt, a (fasiszta?) finnek támadásáról, agresszív háborújáról, amelyet visszavert a (dicső-

séges) Vörös Hadsereg. Kicsit hímezve-hámozva, az említett zavaró előérzettel, némileg kényelmetlen érzéssel adtam elő, márcsak azért is, mert a családtól örökölt alapállásom az volt, hogy a történelemkönyveink nem az igazságot mondják, és mert a téma bizony nemigen érdekelt.

Akik ismerték nagybátyámat, azok tudják, hogy beszédének volt egy olykor élesen felcsattanó tenor dallama, amely a csúcson fejhangra váltott át, s most ez a hang harsant fel az alacsony mennyezet alatt: „És ezt a sok sületlenséget te elhized?” Kis hatásszünetet tartott, és rám meredt kicsit kidülledő, meleg pillantású, mélytűzű, világos íriszű szemével, amelyből most átható fény áradt. „Hát neked mindent be lehet mesélni?” Újabb kis szünet, az átható tekintettel. „Neked bármit lehet hazudni?”

Némán, leforrázva ültem. Ilyen megaláztatás sosem ért, sem az iskolában, sem otthon. Azt képzeltem, okos vagyok, szüleim és tanáraink is így mondták. Végül megszólaltam: „De mit mondhatnék? Ez áll a tankönyvben!” „Keressél meg egy hiteles forrást. Menjél el könyvtárba, kérdezd meg valakitől, aki tudja.” Természetesen ő ismerte a legjobban ezt a történetet, hiszen Finnországban sokszor töltött hosszú hónapokat az 1930-as évek második felében, és nagyon szerette a finneket, és ő is nagy becsületnek örvendett Finnországban. Annak a délutánnak a java része aztán azzal telt, hogy elmesélte nekem a téli háborút, csodásan szuggesztív előadásban, láttatóan, pontosan. Hogyan siklottak a sílécen a mocsarakon fehér köpenyeikben a finn katonák, kiismerhetetlen hadmozdulataikkal hogyan szegényítették meg a szovjet hadsereget, amely – és erről tankönyvünk kegyesen hallgatott – a náci németekkel állt szövetségben.

Persze másról is esett szó mindjárt azon a délutánon. Személyiségjegyeimmel, szokásaimmel foglalkozott. Megéreztem, hogy a melegebb tónusra váltó hangot szeretet fűti, szenvedések tapasztalata és a végtelen világ csodájának szerelme. Olyan intuíció és intelligencia, amelyet addig sosem tapasztaltam senkiben, s azóta is ritkán. Rögtön éreztem, hogy az ő számára a lexikális tudás, az intellektuális ismeretek magukban érdektelenek, csak más dolgokkal összefüggésben és a lélek világába ágyazva van értékük.

Így kezdődött hát a beavatási párbeszéd. Később eszméltem rá, hogy nagybátyám jónéhány tanító módszere milyen ősi gyökerekre megy vissza. Az ő regényeit olvasva, de aztán idősebben, különösen 1972 után, amikor elkezdtem olvasni Carlos Castaneda könyveit, amelyek egy mexikói-indián sámánról, Don Juanról és az írónak nála történt inaskodásáról szólnak. (Életem egyik jellegzetes mulasztása, hogy amikor találkozhattam, talán beszélgethettem volna Castanedával Santa Barbarában 1985-ben, az utolsó pillanatban elblicceltem az alkalmat. Talán féltem a nagy téttől, az esetleges csalódástól.)

Casteneda sosem árulta el, ki volt, élt-e az ő Don Juanja, de róla szóló könyveit biztos antropológusi tudással és nagy írói tehetséggel írta meg. Nos, a Castaneda-könyvekben kicsit úgy keresi meg a jóindulatú fiatal antropológus az indián sámánt egy sivatagi buszpályaudvaron, némi pénz ellenében kivallatni őt a szakmai titkairól, ahogy én állítottam be a nagybátyámhoz először. A hetykén tudatlan modern fiatal üres egyenrangúság-tudatával. De hát természetesen a történetnek, ha elvezet valahová, az lesz a vége, hogy a tudósból inas lesz. Minduntalan kiderül, hogy az antropológus nem tud semmit kezdeni a váratlan helyzetekkel, mert nem tud befelé figyelni, mert nem ismeri a láthatatlan erőket, amelyek az életet és a világot formálják, és nem is tanította meg őt arra az egyetemen vagy előéletében senki. Tudatlanságával Don Juan a humoros jelenetek sorozatával szembesíti őt. Hagyja, hogy rossz vágányon induljon el, és aztán groteszk csattanók során ébreszti rá arra, hogy tévúton halad. S ezeknek a tévelygéseknek az a fő oka, hogy a civilizált világ téves alapokra épít, nem tanít testi és lelki önismeretre, és az iskolák eltompítják az érzékeny embereket is.

Nos, ilyen volt a dinamikája a fenti beszélgetésnek nagybátyámmal, és máskor is lejátszódtak közöttünk hasonló jelenetek. Nagybátyám kikérdezett az olvasmányaimról, vagy arról, hogy mi történt velem, s amikor egy idő után átvette tőlem a szót, gyakran indította hasonló csúfondárossággal a diskurzust. De sohasem nehezteltem rá emiatt. Mert egy dolgot önkéntelenül is azonnal megértettem, amint Castaneda hőse is: hogy mit jelent az, micsoda adománya a sorsnak, amikor egy igazi mester bennünket tanítványul fogad.

Akkor én már két nagyon kiváló, szuggesztív költő-író ismertem, mert édesanyám nagyenyedi családi kapcsolatai révén Szentgyörgypusztán – a mai Áprily-völgyben, Visegrád mellett – nyaraltunk éveken át Áprily Lajos és Jékely Zoltán szomszédságában. Nagyon tiszteltem őket, sokat tanultam tőlük, és máig nagy szeretettel él az emléküik bennem. Elég talán annyit mondanom, hogy életem első Bach-handlemezét Jékely Zoltán ajándékozta nekem, mint ahogy az első angol nyelvű Shakespeare-kötetet is: egy viharverte, piros vászonkötésű *Lear királyt*. De meghívott – ő és családja – abba a szűk értelmiségi körbe is, amelyben Erdélyi Zsuzsanna először számolt be népi ima kutatásairól. Ez már később történt, s e fontos figyelem ellenére Zsolai bácsi mentorsága más volt, mint a nagybátyámé. Lazább, nagyvonalúbb, könnyedebb.

Azt, hogy mennyire rendkívüli emberi jelenség volt Kodolányi János, talán egy Kodolányi-konferencián nem kell igazán hangoztatni. De bőven vannak olvasó fiatalok is, akik szinte semmit sem tudnak róla. Dióhéjban ezért érdemes emlékeztetni arra, hogy nemzedékében, a kortársai körében hallatlan nagy megbecsülésnek örvendett. Nagyon emlékezetesen jellemzi őt Tamási Áron a kis emlékirat-köteté-

ben (*Vadrózsza ága*) és hosszan foglalkozik vele Várkonyi Nándor az emlékirataiban, pedig ő minden kortársat ismert, tudott kihez viszonyítani. Szabó Lőrincnek legbensőbb barátja volt a nagybátyám, bár nagy viták is dúltak köztük világnézeti és politikai kérdésekben, s emiatt évekre összevesztek a harmincas évek végén. De az is érdekes, ami Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra könyvéből derül ki, hogy amikor József Attila a Szieszta Szanatóriumban pár hónappal a halála előtt sorra behívatta azokat az író barátait, akiket a legtöbbször becsült, s akikkel tisztázni akart múltbeli félreértéseket, most már sejtjük, ha nem is tudjuk bizonyosan, hogy a búcsúzás szándékával, akkor Illyés Gyulát hívja be magához, Szabó Lőrincet és Kodolányi Jánost. A nagybátyám szellemi kiszorításának félévszázados története bizonyosan megérdemel egy irodalomtörténeti nyomozást, de én inkább a saját történetemre térnék vissza.

Abban a hatásban, amit ő tett rám, igen fontos volt a belőle szüntelen kiáradó személyes szeretetenergia. Egyik kedves amerikai költőm, Charles Olson mondta azt, hogy a zsenialitás jele nem más a tehetség mellett, mint a rendkívüli energia. Törékeny testű nagybátyám elképesztő energiájú ember volt. Jézus-regénye, az *Én vagyok* körülbelül hétszáz oldalas első változatát 1950 júniusától novemberéig írta meg Akarattyán, majd ezt eldobta, és újraírta az egész szöveget a következő évben tavasztól ősziig (télén akkoriban, a hideg, sötét hónapokban, mintha hibernálna, már nem tudott regényt írni, csak olvasott, készülődött a teremtmény fény visszajövetelére és az írásra). 1949-ben ugyancsak szinte egy nyár alatt, késő tavasztól kora ősziig írta meg Akarattyán a hasonló terjedelmű Gilgames-könyvét. Általában hajnaltól délig írt regényt, és amikor befejezte az írást délben, akkor megebédelt, egy kicsit szundított, és délutántól estig olvasott vagy leveleket írt.

Ezek a levelek igen gyakran 8-10 oldalasak voltak. Ennek a legismertebb, publikált tanúsága a Várkonyi Nándorral folytatott levelezése, amely bővelkedik 15-20 ezer betűnyi, tehát félíves levelekben, amelyek baráti zsebekben vagy a postán utaztak ide-oda Pécs és Akarattyán között. Ha nem is ennyi terjedelmű, de ugyanilyen kitarulkozó, bensőséges, és szellemileg izgalmas leveleket írt sokaknak másoknak is. Például Szabó Lőrincnek. Aztán Lőrinc feleségének, Klárának, aki Kodolányi János szeretett mentorának, Mikes Lajosnak volt a lánya, s akit igyekezett lelkileg erősíteni nehéz pillanatokban. A Várkonyi–Kodolányi levelezésről úgy gondolom, hogy nála jelentősebb foglalkozása a tudományos, metafizikai és vallási eszmecserének aligha született magyarul abban a korban. Olyan gazdagok, annyira érdekfeszítők, olyan a szellemi színvonaluk.

Ezekből a levelekből sejthető meg leginkább, miféle peripatetikus iskolába jártam a nagybátyámhoz. Hallom a hangját minduntalan ma is, amikor ezeket a leveleket olvasom. Csak éppen sétálni nem tudtunk diskurzusaink alatt, az ő elsorvadt lába miatt. Ültünk a négy szárnyú ablaknál a Böszörményi úton, s gyakran szegődött mellénk

hallgatóságul a párkányon gubbasztva a macska, akit nagybátyám, ki tudja, milyen ősi időkből ismerhetett. Ő maga is szívesen hivatkozott a régi görögökre, elsősorban Pythagorasra, Hérakleitosra és Platónra. Idézte őket, elemezte nekem a mondataikat, a gondolataikat. Úgy tekintek rá, mint az ő kései utódjukra, mert mérhetetlen kíváncsiság és fényes ráció jellemezte őt egyfelől, de másfelől az is, hogy misztikus volt ő is, mint ez a három görög gondolkodó. Az ő számára a legnagyobb, képzeletének a legcsodáltabb és legszeretettőbb alakja Jézus volt, azonban nyilvánvaló, hogy őhozzá nem akarta, nem próbálta mérni magát, még kései tanítványnak sem merte volna nevezni magát, legfeljebb Júdásnak, esendő embernek. A *mi* Jézusunkról beszélek, mert ahogy a Várkonyi-levelezésből is kiderül, nagybátyám úgy hitte, hogy minden nagy kozmikus korszaknak megvolt a maga Jézus-inkarnációja.

Mindaz az energia, amiről beszéltem, akkor, amikor én megismertem őt, elsősorban már ezekben a beszélgetésekben nyilvánult meg, hiszen előrehaladott bénulása miatt ő akkor már nem írt, és beteljesedett rajta, amit akarattjai leveleiben jószolt magáról, hogy amikor befejezi bibliai regényeit, elvégzi a küldetését, földi útja akár véget érhet. Az utolsó könyvét akkoriban fejezte be, de ezt diktáfonba mondta már, családtagjai segítsége mellett. Ez a *Visszapillantó tükrök*, amelyben csodálatos portrékat találunk kortársairól, barátairól. Képzeld el, hogy mindaz az energia, ami őbenne akkor is ott forrt és cikázott még, hiszen mai szemmel nézve nem is volt akkor még idős, csupán 61-65 éves, átáradt ezekbe az elképesztő beszélgetésekbe, a kozmoszt és az egész világot felölelő okfejtésekbe. Természetesen nem csak velem beszélgetett így, hiszen nap mint nap meglátogatta őt valaki. Barátságai hatalmas körre terjedtek ki, és bizonyos vagyok benne, hogy több barátjának is hasonlóan mutatkozott meg, mint nekem. Azt hiszem, hogy született mester-tanító volt. Az egyik jellemzője az 1948–56 közötti korszak szellemi szűkölködésének, hogy az olyan emberek, mint a nagybátyám, nem jutottak semmilyen fórumhoz, gondolataikat nem tudták publikálni. Vajon befogadná-e őket ma a korunk?

Igen fontos, hogy a velem való bánásmódjában őrizkedett attól, hogy életutamat megszabja. Igaz, hogy felismervén valódi szellemi vonzalmaimat és látván kínlódásomat a műgyetemen, segített abban, hogy átmehessek a bölcsészkarra, amihez akkoriban igen körülményesen elnyerhető második felvételizési engedély kellett.

Csak annyit mondott nagybátyám: akár még professzor is lehetsz – nyilván az önbizalmamat akarta megtámogatni, nem pályát kijelölni. És olyan sokértelműen metaforikus mondásokat, hogy: „életutadon külön fog járni néha a szív és a fej”, vagy hogy „tartsd csukva az ablakokat”. Soha ki nem ejtett olyan mondatot, amely engem az írói pályára determinált volna. Tudta, hogy ehhez nincsen joga tisztességes mesternek. Magamra találnom, választanom nekem kell, és nehéz próba minden művészi pálya, és sorsunkat kiteljesíteni nehéz, bármi is legyen az. Verset akkor

még, amikor tanulóéveimet töltöttem nála, eszembe sem jutott írni, csak pár évvel később, késve, mint szinte mindent. Lassan ismerem fel a belső hangokat, vagy csak későn kezdek hallgatni rájuk – ezt is világosan látta a nagybátyám. S ha volt téma, amely sosem fordult elő beszélgetéseinkben, az az érvényesülés volt, annak útjai, módjai. Csak annyit mondott: „Csak teljes fegyverzetben lépj elő”, féltvén, hogy eltipor a kor politikai kurzusa, ha túl korán mutatom meg magamat.

Nagyon objektíven, tárgyilagosan mért föl, amikor közelébe kerültem. Úgy tekintett, mint egy szellemi életre született, fogékony gyereket, akiben vannak jobb törekvések, de nyilvánvaló, hogy érzékenységet, eredeti indíttatásait beborítja a hétköznapi ostobaságnak, közhelyeknek a burka. Ha az ember nem indult még meg a maga útján, nem tudott még rátalálni igazi tanáira és mestereire, a kamaszkor végén a nemzedéktársak közhelyes rajongásainak akar megfelelni, még ha nem is ért velük egyet – hiába van hajlama a függetlenségre.

Kodolányi János volt az, aki a mindennapok hordalékát, a korszak maszlagát lefejtette a gondolkodásomról. Az értékrendszerem jó volt. A szüleim sok mindent megmagyaráztak és még többet érzékeltettek velem. Apám elektronikai mérnök volt, széles látókörű ember, nagyon tiszteltem és szerettem őt. De mint szinte minden férfiember, aki nagy családot tartott el, lassan rabszolgája lett a munkájának, ha szerette is. Amikorra mi, a fiai, kamaszkorba értünk, állandó fáradtságából és gondterheltségéből, melyet súlyosbított a politikai rendszer iránti undora, csak a zenehallgatás és a tenisz emelte őt fel, s gyermekeivel egyre kevesebbet foglalkozott. Így hát ugyan ott sorakoztak a család polcain Dosztojevszkij, Tolsztoj, Móricz regényei vagy az Erdélyi Szépműves Céh sorozata és sok más útbaigazító könyv, ott-hon ritkán esett szó elmélyülten szellemi értékekről. Nyilvánvaló, hogy egyre több gondolat, beidegződés kezdett felhalmozódni bennem is, tudatos szembenállásom ellenére, a korszak harsány vulgármaterialista, marxista közhelyeinek foszlányaiból. A nagybátyámnak jutott tehát a feladat, hogy egy felületes gimnazistából, akiben már működtek bizonyos rossz sémák, egy egész másfajta embert gyúrjon.

Hadd említsek egy-két dolgot, amit bennem fölébresztett, amire ő engem megtanított. A mítosz fontosságát, a misztikát, az úgynevezett irracionalitást, az álmok és a mélytudat fontosságát, a transzcendenciát, a metafizikát, az ember és a kozmosz rokonságát, az igazi magyar történelmet. Valódi nagyjainkról – mint az Árpádházi királyokról – mesélt nagy olvasottsággal és beleélő képességgel. Vagy személyes tapasztalatból olyan barátairól és kortársairól, mint amilyen Bajcsy-Zsilinszky Endre, Faragho Gábor, Kudar Lajos vagy Teleki Pál volt. Nem mulasztotta el, hogy megismertessen a pályakezdő Szekfű Gyula elhibázott könyvével, *A száműzött Rákóczi*val, talán hogy amikor szerkeszteni kezdem 1991-ben a Magyar Szemlét, egyetértően mondogathassuk egymásnak Antall Józseffel a lap egykori nagy szerkesztőjéről: ha-

láláig opportunistá volt, nem lehet szeretni – de lapjába összegyűjtötte három nemzedék értelmiségének legjobbjait, olykor megintcsak feltűnő, opportunistá kivételéssel. De nagybátyámtól hallottam először olyanok munkásságáról, mint László Gyula, Vargyas Lajos, Egry József, Fülep Lajos, Hamvas Béla, Kerényi Károly és még sokan, sokan mások.

Nagybátyám szellemi kedvtelései közt nagy része volt az etimologizálásnak is: egy költő inspiráltságával és hatalmas tudással hatolt mélyére a nyelv bölcsességének és szépségének. Regényeiből tudható, milyen gazdagon ismerte és élte át a magyar nyelvet, ismerte történetét. Szeretett szöbokokratá megmutatni. Talán a legelső ezek közül a *rejt* volt, és elmagyarázta nekem mindjárt, hogy a *rejtézik*, a *rejtőzik* eredetileg a sámánnak a *révületére* vonatkozik, az ő transzállapotára, az ő álmodására. És természetesen mindjárt elmondta azt is, hogy a művészetnek milyen mély kapcsolata van a sámánizmussal, és hogy egyáltalán az alkotásnak és a látomásnak milyen köze van egymáshoz. Hasonlóképpen felhívta a figyelmemet arra, hogy a *lélek* és a *lélegzet*, az megint csak ugyanaz a szótó. Mindez nekem természetesen magától értetődik ma, és azóta csak erősödött a személyes élményeimmel, de érdemes volna a tesztet elvégezni mai értelmes diákokkal is: hányan tudják közülük, hogy a lélek és a lélegzet az ugyanabból a töből származik, és hogy ennek tulajdonképpen mi a jelentősége, és milyen a párhuzama az ógörögül *pneumaként* ismert világlélek gondolatával.

Nincs most helye a hasonló dolgok sorolásának. Azt akarom még megemlíteni, hogy ő, a tömérdék hitványságot megtapasztalt, sokat szenvedő és olykor kicsinyes ember micsoda elképesztő magaslatról tudott tekinteni a jelenre és a maga helyzetére mindvégig – amire ismét csak bőséges tanúságot találunk a Szabó Lőrinc- vagy a Várkonyi-levelezésben. A szellemi arisztokraták módján, született demokrata volt. Osztályát, a hagyományos magyar középosztályt felületesnek, tudatlannak, gyávának tartotta. Noha ő maga is nagy vesztese volt az 1945 utáni politikai földcsuszamlásnak, azt vallotta, hogy az osztályviszonyokba merevedett magyar társadalom felforgatásának a jövő érdekében még így is, ezen az erőltetett és durva módon is meg kellett történnie, hogy felszínre kerülhessenek az évszázadosan lefojtott teremő erők. Hogy ez jót hoz majd a nemzetnek hosszabb távon. Saját személyes sorsát, a földi élet befejeződését, a halált természetesnek fogadta el. Halál tulajdonképpen nincs is, mondogatta. Hitt abban, hogy a Vízöntő-korszak beköszöntése, az átmenet szörnyűségei után, jó fordulatot hoz az emberiségnek. Ebben a szellemben fogadta be, s értette a modern fizika és csillagászat eredményeit, amelyekkel haláláig lépést tartott. Ő adta kezembe Eddington, Niels Bohr, Heisenberg tanulmányköteit vagy Hollitshcer akkoriban megjelent könyvét a kozmoszról.

Arra a lelkiállapotra, amelyben ezeket a beszélgetéseket átéltem, így emlékeztem vissza egy prózaversemben több mint húsz évvel később, 1986 táján:

ÁRULÁS

Elsétálni arra, amerre csak annak kedvéért jártunk, aki most már elköltözött.

Talán meghalt. Kivonta jelenlétét onnan.

Úgy lépni oda, oldalról, a kioszk üveg falához, mintha tőle jövet akarnánk megvenni egy létfontosságú könyvet.

Mennyire szerettük azokat az utcákat! Sosem NÉZTÜK meg a részleteket, csak éreztük otthonos terület, érintésüket, a gyönyörű délelőtti világítást. Fel tudjuk idézni azóta is bármikor, pontosan.

Elsétálni arra, az egyik ilyen tájékra, ellenőrizni a teret, a megvilágítást, a levegő érintését. Most jól megnézünk mindent. A házak hámlanak, horpadt arcok rohannak a járdán velünk szemben.

Itt semmit sem vásárolunk. Nincs az egész nyomorúságos helyhez semmi közünk, nem hagyjuk lerántani magunkat ebbe az egyetemes otrombaságba.

Mi nem ide indultunk, nem oda, ahonnan ő már elköltözött. Idejönni mégegyszer: árulás.

Talán még az is jellemző, hogy hogyan ért véget inaskodásom. A nagybátyám életében – többen megírták ezt – rendszeresen előfordult az, hogy szenvedélyesen, indulatosan összeveszett a legközelebbi barátaival, és családtagjainak is rettenetes dolgokat tudott mondani felindultságában. Robbanékony és túlérzékeny ember volt, nagy szeretet-vágygal – mint ahogy rengeteg szeretetet is adott. Talán 1964 őszén történt, hogy hosszabb szünet után, telefonon hívtam föl, hogy megbeszéljük, mikor mehetek fel hozzá. Elképedésemre azt mondta, hogy egyelőre ne menjek el hozzá, mert nagyon csalódott, mert rendkívüli mértékben megbántottam, mert nem olvasom a műveit, és nem érzek iránta hálát. Mint ahogy az édesapám is, mondta: aki nem említette meg egy minapi rádióinterjúban, hogy a Magyar Rádió műsorát sugárzó lakihegyi adó megmentését az ő (nagybátyám) közreműködésével tudták végrehajtani apámék 1944-ben, amikor is a visszavonuló nácik robbantási parancsa ellenére éjszaka szétszerelték a berendezést és teherautón nagybátyám egy barátjának tanyájára szállították a Bakonyba, ahol biztonságban érte meg a háború végét s a Magyar Rádió újraindítását.

Ezért ő most minden érintkezést velem be akar szüntetni, zárta le szavait nagybátyám. Az indulatosságból és büszkeségből belém is jutott valamennyi, és én is bevágtam magam mögött a képletes ajtót. Úgy éreztem, a vád érthetetlen és méltatlan, hiszen bennem a nagybátyám iránt csak hála és szeretet élt. Nem fogtam fel, hogy 20 évvel a háború után neki, akit rendszeresen marasztaltak el kedvenc jelzőikkel a kommunista rendszer kidobóemberei, mennyire fontosak voltak az ilyen momentumok, és mennyire hiábavaló lett volna a dolog említése, hiszen az agitprop művelőinek sosem a tények számítanak, sőt a tények egyenest zavarják őket.

Nagybátyám iskoláját sokáig jártam, s talán el is jutottam benne valameddig, de a megbocsátás és kiengesztelés magaslatára még nem jutottam el. Fel sem fogtam, hogy ez az én részemről is elindulhatna a kettőnk viszonylatában. Rendkívül sajnálom, hogy nem volt bennem elegendő alázat a kiengeszteléséhez. Mert ahogy kiderült azóta a hasonló feljegyzett történetekből, sok barátja újraépítette a hidakat vele ilyen esetek után, és sokszor bizony ő lett a hídépítő. Hogy én ezt nem próbáltam, nem mertem határozottan megkísérelni, nagy mulasztása az életemnek. Benem a szeretet és a barátság érzése iránta sohasem tört meg, de vajon elegendő-e ez? Később tettem néhány tétova kísérletet, hogy meglátogassam. De unokanővérem mindig azt válaszolta, hogy a nagybátyám gyenge, beteg, nem tud fogadni.

Az is lehet, hogy mindez törvényszerű volt, így kellett történnie. A nagybátyám bizonyára azt is tudta, hogy a tanítványnak le kell válnia a mesterről, amikor eljön az ideje, hogy a saját lábára álljon. Bármilyen fájdalmas lehet ez mindkettőjük számára, az még tragikusabb és életellenesebb, amikor a tanítvány a mester rabja vagy utánzója marad. A leválás történhet természetesebben, átmenetesebben is – velem ilyen drámaian történt, de talán már érett is voltam rá.

Nem sokkal ezután magam is – érthetetlenül, de talán nem véletlenül – írni kezdtem. Későn bontakoztam ki költőként is. Talán mert nem akartam éretlen kísérleteket tenni le az asztalra – mintha mindig a nagybátyám, aztán pedig apósom, Illyés is, lettek volna munkáim képzelt bírái. Miután saját verseimmel egyelőre elégedetlen voltam, 1968 őszén hirtelen nagy tempóban kezdtem magyarra fordítani kortárs amerikai költőket, és fordításaimtól végre, először, megkaptam az elégedettség élményét. Úgy éreztem, ezek a szövegek élnek, a szavak bennük végre a helyükre kerültek. Az volt a szándékom, hogy ezek első csokrát együtt viszem majd el a nagybátyámnak, igazolásul és ajándékkul, ha megjelentek nyomtatásban.

Az újvidéki Új Symposion közölte le őket külön tömbként 1970 áprilisában. Későn. Nagybátyám 1969 augusztusában eltávozott innen.

Rendkívül szerencsésnek tartom magamat, hogy – véletlenül vagy nem véletlenül – a családomon belül egy ilyen szellemi, lelki mester indított engem el az utamon. Úgy, hogy a függetlenség igényére is megtanított. Más mesterek és lelki mentorok, barátok és ismeretlenek is nagy jelentőségűek lettek az életemben később, és hálás vagyok nekik. Utunk a láthatatlan szellemi hálózatok – múlt, jelen és jövő – sűrűjében vezet. Egy-egy erőteret megérzünk, és erősít bennünket, segít továbblépnünk. Ez az élet egyik nagy ajándéka.

De nem kérdéses, hogy a nagybátyám útnak indító keze nélkül nehezebben találtam volna rájuk, mert hiszen ő tanított meg arra is, hogy ezeket az erőtereket, sugárzásokat felismerjem és becsüljem.

HORÁNYI KÁROLY

Négykezesek A levélíró Kodolányi János

Az eddig megjelent publikációk és ismereteink alapján elmondható, hogy Kodolányi János levelezése különleges jelentőségű a 20. századi magyar irodalomtörténetben. Ez a jelentőség többértű. Egyes korszakokat tekintve – gondolok a fiatalkori vagy a ’40-es évek második felétől az ’50-es évek közepéig terjedő időszakokra – olyan összefüggő szövegegyüttest alkot, mely érinti az író teljes életét, ugyanakkor folyamatos kommentárként is szolgál az életmű értelmezését illetően. Páratlanul érdekes, és újból meg újból meglepetéseket rejtő filológiai munka Kodolányi szépirodalmi munkássága eszmei és életrajzi hátterének rekonstrukciója. A pályakép megrajzolása során a huszadik század magyar és világirodalmának, kora szellemtörténetének majd minden áramát, kérdését érinteni kell. Kodolányinak levelek útján folytatott dialógusai akár levélregényként is olvashatók egy korszakról, egy emberi kapcsolatról, vagy egy szellemi fejlődésrajzról. De történeti jelentőségén túl Kodolányi levelezésének jelentős részét az életmű integráns részének is kell tekintenünk. Egyik legjelentősebb levelezőtársa, Borbély Ervin – aki Ékes Ákosként vált íróként ismertté – megjegyezte: „Ma olvasva, csodálatosak ezek a levelek, az ő legnagyobb írói remeklései.” Rendkívül sajnálatos, hogy ennek a levelezői életműnek jelentős és meghatározó, illetve művei mellé állítható része jórészt mindmáig hozzáférhetetlen, kiadását pedig számos jogi kötöttség akadályozza. És ahogyan múlik az idő, ez a hiány veszteséggé is mélyül.

A címet Csűrös Miklóstól vettem: Kodolányi Jánosnak Szabó Istvánnal folytatott levelezéséről mondta, hogy a műfaj, a levelezés poétikája szempontjából sokrétű, gazdag és színes „négykezes” alkotásról beszélhetünk. Ha egyszer Kodolányi levelezésének, levelezéseinek kiadására lehetőség nyílik, episztoláit mindenféleképpen levelezőtársainak szövegeivel együtt lenne szükséges közölni, és az egyes levelezéseket egymástól külön kellene kezelni, különben négykezes voltukat, szerves gondolati és esztétikai egységüket jelentős mértékben elveszítenék. Csűrös Miklós szerint Kodolányi leveleinek műalkotásokéval azonos hőfokú belső sugárzását nem kis részben a dialógus helyzetének drámai elevevése, konkrét érzékletessége hozza létre. Fontos hangsúlyozni, Kodolányi nemcsak jelentős levélíró, hanem jelentős levelezőpartner is volt. A leveleken keresztül folytatott dialógust közös ügynek tartotta, egy erkölcsi, életmódbeli, nyelvhasználati, esztétikai normativitásra törekvés jegyében. Báthori

Csabának a levelező Rilket illető gondolata Kodolányival kapcsolatban is igaz: „levelezése nem csupán benyomások foglalata, hanem egy centrális tisztaság érdekében szervezett eleven élet terméke.”

Várkonyi Nándor egy 1948. novemberi levelében így szólította meg levelező-partnerét, Kodolányit: „Szenvedélyes Barátom!” Kodolányiról elmondható, hogy szenvedélyes levélíró volt. Levélírói magatartását jól jellemzi Cioran egy gondolata: „Jó levelet felháborodásunk, csodálatunk vagy gyűlöletünk ösztönzésére írunk. *Semleges* levél nincs. Vagy ha van, mit sem ér, ahogyan semmi, ami magán viseli az érzelmi kopottság jegyeit.” Kodolányi levélírói szenvedélyességére nemcsak leveleinek száma, terjedelme vagy érzelmi telítettsége, a tisztánlátás és -látatás igénye vall, hanem az a műgond is, mely a világos fogalmazásban, a helyes magyaros szóhasználatban, a téma megválasztásában, kibontásában, a nyelv lehetőségeinek a sokszor játékosáig menő kihasználásában nyilvánul meg, s még a gépirás szükségszerű helyesírási hiányosságainak akkurátus kijavításában, az elküldött levél külalakjában is megnyilatkozik. Ugyanakkor a szenvedély szorosan összeköti a stílust a levél keletkezésének körülményeivel, feltételével, tárgyával.

Kodolányi művei kiadásának nehézségeiről szólva, ezt mondta önmagáról az ötvenes évek közepén Zimándy Piushoz írott levelében: „Az én ügyemben és csekély személyemben ismét összesűrűsödik ennek a kornak minden feszültsége, mint már annyiszor.” Valóban, az életút érinti mindazokat a helyzeteket és eseményeket, mindazon ellentmondásokat és eszméket, melyek korát jellemezték. Érintőlegesen vagy egy-egy részletében kibontva, olykor ironikusan megjelenik saját és a levél címzettjének személyes környezete és az a társadalmi közeg, amiben a levelezőtársak éltek vagy amiből kiszakadni kényszerültek. A levelek személyes ismeretségekről, és mindennapi vagy osztársadalmi eseményekről is szólnak. Az ezekhez fűzött értelmezésekből, értékelésekből bontakozik ki Kodolányi metafizikus gondolkozásának jellege. Egy-egy történet jelentésének dimenzióit, vagy rétegeit a levélbéli dialógus során bontják ki a levelezők. Kodolányi olykor karikírozva ábrázolt szereplőket, helyzeteket. Azonban szenvedélyes ironiája nem annyira személyeskedő, intenzitása elsősorban az események, az emberek cselekedetei, jelleme mögötti tartalmakat, a láthatón, a mindennapin túli jelentéstartományokat illeti.

Kodolányi János levelezésének eddig megjelent, illetve megjelenésre váró részei elsősorban az 1945 és 1955 közötti időszakban keletkeztek. 1945-től Kodolányi egyre inkább elszigetelődött a kor irodalmi közéletében, 1948 nagy részét már balatonakarattyai házában töltötte, 1949-ben Budapestről teljesen ide költözött, és ez lett hosszú évekig egyetlen otthona. Belső emigrációjában emberi kapcsolatait leginkább levelek útján tartotta fenn. Annak ellenére, hogy 1948-at követően egyetlen sora sem jelenhetett meg hat évig, emléke eleven volt, korábbi művei, meg-

nyilatkozásai révén jelen volt a köztudatban. Sokan keresték föl személyesen és még többen, még több alkalommal levélben. Kiterjedt és sajátos jellegű levelezésének kialakulásához ez is hozzájárult, amellet, hogy az elhallgattatott író, akinek a cikkei, tanulmányait 1945-től sokáig nem közölték, aki publicisztikát 1946 után nem írt, nem írhatott, csak a levélírás által teljesíthette be a kora eseményeire, jelenségeire történő közvetlen írói reagálás igényét.

Azok a műfajt sajátossá tevő komponensek, melyeket Csűrös Miklós Kodolányinak Szabó Istvánnal folytatott levelezéséről szóló tanulmányában megállapított, némiképpen érvényesek az író más levelezéseire is, akkor is, ha ezek egymáshoz viszonyított aránya olykor jelentős mértékben változik. Az első réteg, amit Szabó Istvánhoz írott levelek esetében „Szent Pál-i réteg”-nek nevez Csűrös. Ezt a tanítások, érvelések, szentenciák, akár feddések alkotják. Ezekre az „antropológiai”, a morálfilozófiai, mondhatni olykor a tudományos igényű tárgyilagosság hangja jellemző. A megnyilatkozás indulatának irányát elsősorban nem a személyes szituáció határozza meg, hanem egy általános megtisztulás, egy gyökeres megújulás igénye. Második réteget az életképek, leíró részek adják, melyekben megelevenednek a mindennapok és ábrázoltatik a kor, s ezt néha igyekezett mitikus polarításait is felmutatva megjeleníteni. Varázslatos valóságában jelenvaló, mint egy mesés középpont, az akarattytai otthon. A hétköznapi megpróbáltatásai és örömei, sok-sok kisebb-nagyobb momentuma, a természet, az évszakok változásai elevenednek meg olykor whitmani sodrású soraiban, s a leveleket olvasva a balatonparti település kertjének határai megnyílnak egy másvilági időtlenségnek. Az életéből való, körülményeiről szóló témákat pedig több alkalommal egy jelképes rendszer közegébe emelte. A harmadik műfaji réteg az, amely leginkább esszéisztikusnak vagy bölcséletinek mondható, amely levelezését gondolkodói életműve részévé is teszi. Témává válhatott leveleiben a magyar és világirodalom megannyi jelensége, a vallásos szemlélet mibenléte, a filozófia, a morál, a nyelv, a pszichológia, a szociológia vagy a művelődéstörténet megannyi kérdése.

Kodolányi levelezésének ezt az 1945 és 1955 közé eső szakaszát tekintve elmondható, hogy ekkor, jóformán átmenet nélkül idegenedett számára történelemmé a személyes múlt. Mivel a szimbolikus az abszolúttal való kapcsolatra utal, Kodolányi a közelmúlt eseményeiben is a szimbolikusat akarta megragadni. A történelmet a mitikus hagyomány eszközeivel értelmezte, keresve egy metafizikai rendszerbe illeszkedő jelentését. 1950. március 4-én Várkonyi Nándornak írva az asztrológiai jelképekkel mérhető történelmi távlatokba helyezte jelenüket: „Hogy a Vízöntő Messiása is el fog jönni, mint ahogy Gilgames (Herakles stb.) Messiása volt a Bikának, Mózes a Kosnak, Jézus a Halaknak, éppúgy születik majd egy hatalmas szellemi ember, aki a Vízöntő korszakát foglalja szimbólumokba az ember számára,

s megveti a Vízöntő-kultúra alapjait. Most a Bomlás idejét éljük, olyan ez, mint a Jézust megelőző 150 év volt. Bizonyos vagyok benne, hogy az új Messiás próféta Einstein s néhány nála kisebb úr. Az »idők teljessége« közeledik, azaz egy-egy Naphónap bevégződése és kezdődése. Miután most már tudatában vagy Uránuszod jelentőségének (s ez egyben a Vízöntő-erők szimbóluma is), meg fogod érteni, mit gondolok, s milyen nagyjelentőségű eseménysorozatok eljövetelét várom. Gyökerében alakul át a világ, a gondolkozás, a nyelv, az egész lelki élet – s ezt kellett volna elsőnek mondanom, mert ez a lelki alakulás teremti meg a világ új képét és erőit. Mert az Én teremti. Mi az igazi kötelességünk? Hogy ezt a folyamatot tudatossá tegyük magunkban s segítsünk tudatossá tenni másokban. Félre kell tehát tenni minden mást, ami nem fontos és csak ezt kell néznünk. Műveket kell írunk, amelyek nem a »mai«, hanem a »modern« emberhez szólnak.”

Az őskorinak nevezett kultúrák időszakosság szempontjához – Eliade szavával élve – az archetipikus ismétlés archaikus felfogásához való visszatérés ideája is fellelhető Kodolányi leveleiben. A Bika, a Kos, a Halak az asztrológia évezredekkel mérhető korszakainak is az elnevezései. A Vízöntő meg a beköszöntő új naphónap korszaka. Eljövetele egyes számítások szerint éppen arra az évre esik, melyben az idézett, Várkonyinak szóló levél íródott, 1950-re.

Kodolányi modernizmusa az új világkorszakra, a Vízöntő korszakára való felkészülés, melyet az asztrológiai hagyomány a hanyatlás mélypontjának, s egyben a felemelkedés, az újjászületés felé ívelő út kezdetének is tart. A világkorszak változásáról Baktay Ervin asztrológiát ismertető könyvében ezt olvashatjuk: „A Halak korszaka, mely az isteni, kozmikus törvényszerűséggel elhozta Jézust és a krisztusi hitet az emberiségnek, ez idő szerint vége felé jár, némelyek szerint már véget is ért, és eljött a Vízöntő korszaka, óriási változásokat idézve fel a földi életben. A Vízöntő ismert hatásainak értelmében felforgatva, fejetetejére állítva mindent, hogy a régi világból megszülessen az új.” Évezredes tradíciók szűnnek meg az éra beálltakor, s új, a régít merőben tagadó emberi értékek válnak elsődlegessé. A nyomukban kialakuló új életformák révén átértékelődnek az erkölcs, a tudomány, a szabadság hagyományos fogalmai. „Ami eddig alul volt, felülkerül. És ami eddig felül volt, alul fog kerülni” – jellemezte a beköszöntő naphónapot a *Vízözön*ben. Ennek az 1948-ban először megjelenő regényének eredeti címe – a *Vízöntő* – is az új világkorszak bekövetkeztére utalt, és cselekményében, jelképeinek közegében az archaikus múlt és a jelen eseményei egymást tükrözték. Kínálkozó volt a háborúra vagy az emberek mentalitásában bekövetkezett általános változásokra, a tömeg kultúrákat pusztító felülkerekedésére, illetve annak történelmi következményeire alkalmazni az özönvíz metaforáját a regény keretein belül. „A múltat végkép eltörölni. Rabszolga had indulj velünk. A föld fog sarkából kidőlni. Semmik vagyunk s minden leszünk!” – énekelték szerte

az országban ekkor. A kommunista diktatúra mélypontján, a bekövetkező pusztulás láttán, az egzisztenciális kilátástalanság ellenére is bízott Kodolányi abban, hogy minden szenvedés, megpróbáltatás, mindaz, ami megsemmisül, áldozattá válhat, melyben találkozik a Fenn és a Lenn, és amelyben az élet esendően viszonylagos volta egyértelművé válik. „Óriási tisztulás folyik világszerte, s ebben a nagymosásban torkunkig ér a mocskos szappanhab, a szennylé; a bűz fojtogat. A Sötét Korszak közepe járunk, nem is járunk, hanem vonszolódunk, mint a teknősbékák. De egyszer elkezdődik az ív fölfelé szálló része, s az emberi faj olyan magaslatokra jut, amikről nem is álmodott” – üzente nem sokkal később Szabó Lőrincnek egy levelében.

A vízözön metaforája szimbolizálta a háborút, az azt követő megtorlásokat. Hamvas Béla szerint – aki szintén a jelen kor világképeit szembesítette a mitikus őskor képzetével ugyancsak *Vízöntő* címet viselő esszéjében – ma egy belső vízözönt élünk. Az ember jelenében a tudattalan jut fel, a tudat pedig le. Nem az értelem van fenn, hanem az ösztön, nem a fény, hanem a homály... Ezt a tudatban, életszemléletben, sorsban lezajló változás katasztrófáját csak az özönvízhez tudta hasonlítani.

A vízözön jelenthette még a szorongást, a félelmet, a magára maradottságot, az egyedüllétet, a belső emigrációt. Kodolányi – leveleinek tanúsága szerint – elfogadva sorsát, megértve hivatását, mélyen átélte a magány káros és termékeny, félelmetes és kibékítő aspektusait. Nem sokkal Akarattyára költözésük után így írt helyzetéről Szabó Lőrincnek Ovidius sorsát megidézve: „Itt élek én *ebben* a Tomiban, az őszi sötétség Fekete-tengeri partján...” Leveleiből tudható meg, hogy azokat az anyagi, egzisztenciális okokat, melyek őt arra kényszerítették, hogy elmenjen Budapestről, lelkiek is árnyalták. Budai otthonának felszámolását hónapokkal megelőzően ugyancsak Szabó Lőrincnek így vallott lelkiállapotáról, mikor barátja őt egy olyan társaságba hívta, ahol várhatóan az irodalmi közélet jeles személyiségei is képviseltetik magukat: „Azonban annyira kirekesztettnek érezném magam az irodalmi s általában a szellemi életnek még azokról a perifériáiról is, amelyekben bátran, félelem s aggodalom nélkül meghagyhattak volna, hogy már csak négy fal között, magányomban érzem magam teljes jogú s értékű embernek, – ha lábamat kihúszom innen, már mindenfelől sérelmeket várok és érzek.” Azonban az egyedüllét, sokszor mint harmonikus állapot jelenik meg leveleiben: „Az emlékezésnek ez a havas, lengedező világa nagyon jól esik az én magányos szívemnek... Itt nem történik a világon semmi, az idő áll” – üzente Szabó Lőrincnek 1950. január 13-án. Nem sokkal később keserédes szomorúsággal ezt mondta: „Még csak hozzátetőleg sem tudom megmondani, mikor húzom ki innen a lábamat, lehet, hogy esztendőig sem. Elvégre nem nagy baj, a magány és a csend nem a legrosszabb értelmes ember számára, én pedig annak tekintem magam, ha Te nem így vélekednél is. Szép nagyon ez a szikrázó fehérség meg kékség, gyönyörűek a zúzmarás fák. Este pedig olyan a világ, mint egy holdbéli táj, s mintha a Föld világítana az égen.” 1953-

ban, *Az égő csipkebokor* születésének évében pedig Koren Emilnek így beszélt arról a magányról, melyben az ember visszanyeri – a végső valóságot illető bizonyosság által – a létezéssel való tudatos kapcsolatát és ezáltal a szabadságát: „A magány csak akkor áldásos, ha segítségedre van abban, hogy mindenkivel egynek érezd magad, tehát nem a társtalanság, hanem a mindenkivel való együttlét az igazi gyümölcsöző magány. Sze-gény Karinthy (...) ezt így mondta: egyedül mindenkivel. (...) Mert jó a magányos-ságban a Jung által »kollektív én«-nek nevezett lélekbe merülnünk, s az egész emberi közösséggel forrunk össze, de nemcsak ezzel, hanem magával az egész Kozmosszal, a Kozmosz Énjével, az istenséggel is.”

Kodolányi levélírói működésének van egyfajta preszókratikus jellege. A bizonyít-ás és az érvelés mögött ott a mitikus gondolkodás háttere, az egységben való látás és láttatás igénye. Személyes soraiban gyakran hangoztatta a dialektikus gondolkodás szükségességét, de az ő dialektikája elsősorban nem fejlődésmélet, hanem inkább a preszókratikus gondolkozókat idéző kozmológiai, a kozmosz keletkezését és műkö-dését ciklikus mozgásként bemutató körforgásdialektika, melyben visszatükröződik a mindennapi élet megannyi történése.

1945 utáni levelezésében egyre inkább jelen van az a – Várkonyira, Hamvasra és Weöres Sándorra is jellemző – tradicionalista, az időtlen metafizikai szellemiség időben és térben való fenntartottságából és továbbításából következő elv, mely egyre inkább meghatározza szemléletét és ismeretelméletét. Kodolányi leveleiben – főleg a Várkonyihoz írottakban – felvetett kozmogóniai és kozmológiai kérdéseket, az uralkodó közgondolkodás, a világszemlélet, erkölcs újjáteremtésének szándékával. Kodolányi nem elégedett meg a hagyomány – az őskori kultúrák embere kifejezés-módjának, a mítoszoknak, illetve a szimbólumrendszerek összességének – interpre-tációjával, hanem arra törekedett, hogy az archaikus kultúrák tanításait a modern természettudományok téziseinek is megfeleltesse. Kodolányi így dicsérte Várkonyi kéziratát 1948. november 28-i levelében: „Műved a maga egészében és teljességé-ben kiindulópont lehet-ne egy hatalmas kultúrmozgalomban. Annál inkább, mert első részében kitűnő és szerves kapcsolatot teremtisz a mágikus kultúra és a mo-dern természettudományok között.” Az őskori kultúrák és a modern tudományos gondolkodás egymásnak megfeleltetésével Kodolányinak másokhoz írott leveleiben is találkozunk. Egy 1954-ből származó, Veres Péternek szóló sorában a következő meghatározást olvashatjuk: „A mítosz nem egyéb, mint az emberi faj őstudásából származó a priori igazságoknak a kor nyelvén való kifejezése.” Koren Emilnek fel-adatául jelölte meg, hogy az „ősmítoszok szimbólumait a mai nyelvre lefordítsa”. A pályakezdő Szabó Istvánt pedig így tanítja: „Végezetül azt is megérted, hogy tuda-mány is csak *egy* van, s pl. Einstein, vagy Jeans tudománya nem más, mint az emberi faj őstudásának korszerű megfogalmazása.”

Kodolányit, Várkonyit, Hamvas Bélát az a központi kérdés foglalkoztatta: mi-
ben áll az az eszményi állapot, melyről a különféle szakrális világképek tudtak, és
lényegében azonosképpen neveznek meg, hogyan határozható meg a kezdet ma-
gasabbrendűsége, és mi annak a bukásnak a tragikus eredője, melynek révén az
ideális lét lehetetlenné vált. Kodolányi Várkonyihoz írott leveleiben erről több he-
lyen olvashatunk: „A Paradicsom, természetesen nem térbeli és időbeli hely, hanem
állapot, éppen a tértelenség és időtlenség állapota. Az az egy bizonyos, hogy a világ
minden emberfajtája ebben az állapotban élt, s erre emlékszik ma is.” Egy másik
helyen: „Az, hogy a világ minden ősmítosza valahová teszi a Paradicsomot, sokat
mond: vall arról a görcsös erőfeszítésről, amivel egy hajdanvolt lelkiállapotot kive-
títsen, térben és időben realizáljon.” Az az állítása Kodolányinak, miszerint a Paradi-
csom problémája nem közelíthető meg magának az ember problémájának tisztázása
nélkül, Hamvast idézi, aki szerint a Paradicsom, az aranykor mindenkiében meglévő
realitás, illetve mindenki által életre kelthető, keltendő valóság.

Aki Kodolányi regényeinek eszmei hátterét, bölcséletének jellemzőit akarta
megvizsgálni, elsősorban a Várkonyi Nándorral folytatott levelezéséhez fordult
eddig. Válogatott levelezésük megjelenése azonban néhány, ezt megelőzően létező
előítéletet kérdőjelezett meg. Az egyik ilyen előítélet Várkonyi Nándor hatását illeti.
Mivel Kodolányi *Vizöntő* – később *Vizözön* – című regényét Várkonyi népszerű
műve, a *Sziriat oszlopai* motívumainak a felhasználásával írta, ezért létezett az a
vélemény, miszerint Kodolányi történelemszemléletét, tradicionalizmusát elsősor-
ban Várkonyi hatására alakította ki. Levelezésüket olvasva nyilvánvalóvá vált, hogy
irodalmi működésük szimbiózisáról beszélhetünk inkább, ez az, ami felfogásuk,
szemléletük sok-sok egyezését magyarázza. Várkonyi Nándor egy 1948. novemberi
levelében ezt üzenté Kodolányinak: „Sokan, akik megalkudhatnak mondanivaló-
jukkal s meg is teszik, mellébeszélnek, a kevésbé fontosat mondják el, vagyis azért
belső reménytelenségük fennmarad. Nem így egypáran, akik a lényeket, vagy csak
lényegeset hordoznak magukban, s alkalmasak ennek kimondására. Ilyen vagy Te,
ilyen Weöres S., Hamvas B., s engedd, hogy szerénység nélkül mellétek számítsam
magamat is.”

Azonban a Kodolányi–Várkonyi-levelezésválogatást olvasva nyilvánvalóvá vál-
nak azok a lényeges különbségek is, melyek Hamvast elválasztják Kodolányitól és
Várkonyitól. Hamvas kettejükkel ellentétben teljesen száműzi a történelmiséget, és
megmarad a metafizikai kérdésfeltevés szintjén. Míg Kodolányit és Várkonyit jel-
lemezte az az igény, hogy a tapasztalati valóságban, és a tudományos gondolkodás
által is igazolást találjon. „A Paradicsom kérdése tehát valóban lélektani kérdés, de
miután a lelki tények az úgynevezett valóságban is realizálódnak, kell, hogy annak
az emberösnek fizikai helye és ideje is lett légyen, ahol s amikor abban a lelkiállapot-

ban élt” – írta Várkonyinak. Levelezésük egy későbbi helyén pedig ezt olvashatjuk Kodolányitól: „Mert ismét újra állítom: az egész Paradicsom, a természetközösség, a bűnbeesés, a lázadás, a személyes Én kialakulása, a tér-idő világa stb. Magában az emberben ment végbe, s ha ez így van, akkor a folyamatnak szervi realizálódásának is kell lennie.”

Az elveszett Paradicsom, a transzcendencia valóságát illető bizonyosság megszűnésének kérdését, az ebből eredő válságot érintette abból az alkalomból is, hogy a dualizmus korának politikai, társadalmi, s ebből fakadóan erkölcsi, szellemi folyamatairól szólt, összekapcsolva azokat az erre az időszakra jellemző kóros lélektani jelenségekkel, elsősorban az öngyilkossággal. Ez Zimándy Piusszal 1953 és 1955 között folytatott levelezésének volt tárgya, mivel az irodalomtörténész ekkor írta Péterfy Jenőről szóló monográfiáját, s az elkészült részekről kikérte Kodolányi véleményét.

Péterfy tragikus halála kapcsán arra figyelmezteti Zimándyt Kodolányi, hogy ne csak azoknak a sorsát vizsgálja, akik ténylegesen öngyilkosok lettek, hanem azokat is, akik öngyilkos lelki alkatot árulnak el, melynek nem szükségszerű következménye a végzetes cselekedet. „Valami általános lelki válságnak kellett támadnia egész Európában – írta Zimándynak egy 1953 márciusában kelt levelében a karakternek, e patológikus jelenségeknek az eredetéről –, mégpedig olyannak, ami nagyjában Byronnal kezdődött, rohamosan átcsapott német, francia földre, majd nálunk József Attilában kulminált. Ez a lelki válság egybeesik a gépkorszak kezdetével, a racionalizmussal, a materializmussal, a »haladás« fikciójával, tehát csupa olyan tünettel, ami ríktóan mutatja, hogy az ember most már visszavonhatatlanul elszakadt Istentől, kiesett a kozmoszsal való szerves egység meleg közösségéből, a természetben már nem tevékeny intelligenciák áldott működését látja, hanem a merev mechanikai erőjét s a kozmosz többé nem élő valami, hanem gépies óramű.” Gondolatait érdemes összevetni egy jóval korábbi nyilatkozatával, mely 1935-ben, egy, az öngyilkossággal kapcsolatos cikkgyűjteményben jelent meg. Már ekkor egy, egyre inkább terjedő osztársadalmi válságtünetként kezelte az öngyilkosságot. „Ez a kor az öngyilkosok kora. Ezer és ezerféleképpen ölik meg magukat az emberek, individuálisan is, kollektíve is” – állapította meg 1935-ben, és hozzátette még: „Érdekes lenne felsorolni egyszer azokat az öngyilkossági eseteket, amelyekkel könyv- és újságdoldalakon találkozunk az ember. És felboncolni őket, következtetni belőlük... Kiderülne, hogy a *társadalom* is öngyilkos, amelyben élünk, vagy élni szeretnénk.” A korszak egyre inkább – először Vatai László, majd Kodolányi által is használt kifejezéssel élve – az autonóm ember korszaka, aki elszakadt Istentől, akinek függősége a transzcendenciától megszűnt, célját önmagában keresi és látja, így a kudarc is önmaga magát töri össze. A tragikus tett oka az üressé váló élet. Helyesebben tudatossá

vált az emberben az üresség, s ezt nem bírja, nem is akarja elviselni. „Az érzékenyek, akik lelkükben még emlékeztek az elveszett Paradicsom csodálatos szépségére...” – jellemezte e tragikus sorsokat Kodolányi, és gondolatai szükségszerűen jutottak el József Attilához fűződő emlékeihez.

Péterfy pályaképéből adódó általánosabb kérdések kapcsán programot jelölt ki Zimándynak: „Rá akartam mutatni, hol kell keresnünk a sűrű öngyilkosságok okát. Érdemes volna gondosan kidolgozni a kérdést s az írók, költők műveiből, magánéletéből összegyűjteni a bizonyítékokat. Ha Péterfyvel végeztél, javaslom, *vedd munkába ezt a feladatot.*”

Kodolányi ismert levelezéseinek majd mindegyikében szerepelnek vallási, valláskritikai kérdések, a történelmi egyházak teológiai alapjait illető észrevételek. Ezek a részek művei keletkezése során jelentkező problémák ismertetésével kapcsolatban, ugyanakkor pedig a levélírók személyes sorsából adódó kérdések megválaszolása, hitbéli bizonytalanságok eloszlatása céljából kerültek a levelekbe. Sűrű előfordulásukat az is magyarázza, hogy Kodolányi – ha a történelmi egyházak tevékenységének sematizálódását, teológiai gondolkozását bírálta is – mindig a dolgok vallásos megértésére törekedett. Egyes levélbeli elmélkedéseiben csakúgy, mint mitikus tetrológiájában az időtlen, vallásokat megelőző és ugyanakkor felettük létező metafizikai hagyomány és a kereszténység viszonya foglalkoztatta. Kuti József kenesei református lelkésznek írta 1954-ben: „Vallás is csak egy lehetséges. Mint a nyelv is, mert ugyanazt a nyelvet beszéli az ember a kezdet kezdete óta a végzetig, az *időtlen* nyelvet fordítja le az idő tájzólásaira.” E megnyilatkozás egyrészt emlékeztet arra az augusztinuszi elvre, miszerint a vallás, a kereszténység mindig is volt, és mindig is lesz, csak Jézus kereszthalála óta nevezzük kereszténységnek. Másrészt pedig felidézi Hamvasnak Leopold Zieglert és René Guénont értékelő szavait. A *Scientia Sacra* második részében írta róluk: „Ziegler és Guénon nemcsak a hagyományok között levő párhuzamos megértés lehetőségét teremtetten meg, hanem először fejtette ki, hogy vallás sok van és még több képzelhető el, mert a vallás a történelemben keletkezik és a történelemben fel is oszlik. Hagyomány azonban csak egyetlenegy van, és minden vallás a hagyománynak az időben megjelent alakja.”

Levelezését vizsgálva felvetődik a gnoszticizmushoz való viszonyának a kérdése is: mennyire határozta meg a vallási problémák közti eligazodását. Amikor Koren Emil Kodolányinak hozzá írott leveleit ismertette, szövé tette az író gnoszticizmusát. Gondolatai az író sorainak értelmezésén alapultak, nem erre vonatkozó konkrét megjegyzéseken. Igazoláslul felhozta Kodolányi leveleinek azon részeit, melyekben a beavatás mibenléte tárgyalatik, a történelmi egyházak kereszttelési gyakorlatának teológiai alapjai válnak Kodolányi számára kérdésessé, azáltal, hogy a keresztségl és a beavatás egyenltővé válik. Az író más megnyilatkozásaiból is arra lehet következtetni,

hogy szemében a keresztény egyházak egy beavatás nélküli exoterikus hagyományt képviseltek. Koren feltehetőleg nem ismerte Kodolányinak Ignác Rózsához írott leveleinek azon részleteit, melyeket maga a címzett tett közzé az *Én vagyok* keletkezéséről szólva, mert akkor minden bizonnyal hivatkozott volna rá. Kodolányi az íróknak adott egyik válaszában a gnosztikus elmélet mellett szólt, és okai között szerepelt a vallásos és a modern tudományos gondolkodás megfelelésének már említett igénye. Ignác Rózsának szóló, 1951. január 4-én kelt levelében ezt olvashatjuk: „Az én egész szemléletem gnosztikus, tehát éppen az, amit a keresztyénség kíméletlenül kiírtott magából... Gnosztikus pedig nem bakafántoskodásból, vagy eredetieskedésből lettem, hanem az Evangéliumok, Pál levelei s egyéb iratok gondos tanulmányozása folytán, akaratlanul, szabadon, őszinte belátással, kényszerűségből, annak kényszerűségéből, amit gondolkodásom szabadsága állított elem. Sőt azt kell mondanom: az egész Kereszténység megújítása, egy sokkal nagyobb reform, mint amelyet Luther kezdeményezett, egyedül a gnoszticizmus útján képzelhető el, mert csak ez fordítható le a modern természettudományok nyelvére...” Az elmondottak fényében új színnel gazdagodik például a hetedik beavatottsági fok jelentése a *Víz-özönben*, Simon mágus szerepeltetése az *Én vagyok*ban, vagy az a – Koren Emil által is említett – rész az *égő csipkebokor*ban mikor Mósze népével vándorolva, időnként elvonul, kezében a Jetrotól örökölt bot, s ekkor a benne lakozó Isten megszólítja. Ezt gnosztikus elmélyedésnek is mondhatjuk. Ez távolból felidézi azt a magányt, melyről Koren Emilnek is beszélt már idézett levelében.

Az elmondottakhoz kapcsolódó életrajzi adalék, hogy Kodolányi pályája kezdetén – mint ahogyan erről a *Visszapillantó tükör*ben is olvashatunk – kapcsolatot tartott fenn Kepes Ferencnek Schmitt Jenő Henrik eszméinek jegyében alakított újgnosztikus körével.

Az eddig közzétett levelezések majd mindegyikében helyet kap a „nyelvi gyarlóságok” bírálata. Szabó Lőrinc és Kodolányi között a vita eljutott addig a dilemmáig, hogy az általános skizofrénia okozza a nyelvromlást, vagy a nyelvhasználat zavara az oka az általánossá váló tudathasadásos állapotnak. „Mihelyt az ember nem érzi s nem érti a nyelv Logoszá, vagyis logikáját – válaszolta Kodolányi barátjának –, fölbomlik, széthull a nyelv, és a gondolkodásban, az érzésekben is bekövetkezik a szakadás, az anarchia, a zűrzavar.” Ugyanez a gondolat más megfogalmazásban megtalálható Kodolányinak egy Szabó Istvánhoz írott levelében. Ebből eredeztette az író feladatát. „A nyelvet újra kell teremteni” – tanította az első bizonytalan lépéseit megtevő ifjú író, mert a Logosz eltávozott az emberből, a nyelvből. Szabó Lőrincnek éppen úgy, mint Zimándy Piusnak, Várkonyi Nándornak, Koren Emilnek vagy Szabó Istvánnak is hangsúlyozta a nyelv *logikus* voltát, de nem kimondottan hétköznapi értelemben. „Minden nyelvnek megvan a maga logikája, azaz

Logosz-szerűsége” – mondta Szabó Lőrincnek. Logosz Kodolányi meghatározásában a nyelvet éltető alkotó szellem. Világszemléletét elképzelve pedig a Logosz-szerűség a lét szellemi átéléséből, a lét igazságára irányuló gondolkozásból ered, melyről Heidegger megállapította: „Ez a gondolkozás először a λόγος kezdeti lényegét érinti, amely a »logikát« megalapító Platónnál és Arisztotelésznel már betemetődött és veszendőbe ment.”

Létszemlélete nem fogalmazódott meg egy összefüggő bölcséleti műben, hanem alkalmi megnyilatkozásokban jutott kifejezésre, a negyvenes évek második felétől leginkább az emberi kapcsolatok közegében. Spirituális és metafizikai tradicionalitás hatotta át sok személyes megnyilatkozását, viszonyát a mindennapokhoz, és szellemi, baráti kapcsolatait. Kodolányi leveleinek sorsát is jellemzi valamennyire a preszókratikus jelleg. Misszilis levelek, és rendeltetésüket betöltve utóéletük nem foglalkoztatta írójukat, bármennyire is írói életműve részének vagy szerkesztői munkássága továbbélésének tartotta. A levelek gondolati vagy poétikai igényességük ellenére nem az utókor nagyközönségének készültek. Kodolányi – kevés kivételtől eltekintve – levelet írógéppel írt, de egyetlen példányban. Sajnos tudunk olyanokról, melyek ismeretlenül megsemmisültek, vannak még lappangók is. Egyes levelek egészben vagy részben megjelentek, de időközben eltűntek, csak fénymásolatban vagy írott másolatban léteznek. Sok levél címzettje mind a mai napig ismeretlen, így pontosan felmérni nem is lehet Kodolányi levelezésének méreteit.

Ahogy az antik görög filozófia korai korszakában, leveleit író Kodolányi számára a közlés személyes jellege volt meghatározó. Így a tanítás, a gondolat a másik mindennapjait, sorsát érintve másképpen válik realitássá, nem úgy, mint az egyéb irodalmi műfajok esetében.

Kodolányi egy kérdés formájában így vallott levelezésének hivatásáról Várkonyi Nándornak: „Miért folytatok ma is oly kiterjedt levelezést, mint egy szerkesztőség, hogy Te is sokallod, túlzottnak tartod? Miért adok tanácsot szerelmi bánatban, anyagi nyomorúságban, lelki nyavalyákban, bölcselmi, vallási, történeti, gazdasági stb. problémákban? Miért tartok magam körül tanítványokat s bíbelődöm irodalmi próbálkozásaikkal, tanulmányaikkal, rossz tulajdonságaik nyesegetésével, csipás szemük nyitogatásával? Miért vígasztalom, erősítem, biztatom azokat, akik számkivetésben élnek, miért tartom őket a felszínen, ha már-már elsüllyednek a baromi testi munka s a nyomorúság iszapjában? Miért fáj, ha Béla bácsinak tüdőrákja van, hogy Dombay kicsi híján elfuserálta élete fő művét, hogy egyik barátom kisfia gyalázatosan káromkodik és hazudik, sőt lop? Miért nyilall belém valami, ha a posta heteken, hónapokon át nem hoz levelet Tőled s másoktól, akikre szükségem van, akiknek szükségük van rám (noha ezt nem látják)? Miért gyötör, hogy rosszul csinálják, amit jól is lehetne, s hogy a véleményemet nem mondhatom meg? Miért izgat, mit cse-

lekszenek az emberek a Szovjetben, Kínában, a Salamon-szigeteken, Grönlandban, Finnországban, az egész földkerekségen? Miért fordul fel a gyomrom utálatomban, fölháborodásomban, mikor a zsidókat hosszú sorokban terelték a gettóba? Miért bőszülök föl, ha pökhendi emberek megalázzák a szerényt, tudatlanok az okosat, ha megsértik, megverik a szegényt, a gyöngét, a gyermeket? Miért tudom és vallom, hogy az ember lakhelye a kozmosz, útja pedig a végtelen?”

JÓKAI ANNA

A mikrokozmosztól a makrokozmoszig Kodolányi János, Hamvas Béla és Várkonyi Nándor szellemi útja

Sok mindent írtam Kodolányiról, Hamvasról és Várkonyiról. Úgy neveztem ezt a három embert, hogy ők együtt az a bizonyos Nagy Triász, akik akkor jöttek a magyarok életébe, amikor szinte a legnagyobb sötétség uralkodott el. Nem hiszek a véletlenekben, különösképpen az ilyen hatalmas géniuszoknak az esetében. Nem véletlen, hogy ki hova születik és mikor érkezik meg a világba. Ennek a három embernek a születési dátuma már magában árulkodó: Várkonyi Nándor 1896-ban született, Hamvas Béla 1897-ben és Kodolányi János 1899-ben érkezett a világra. A haláluk, a fizikai létből való távozásuk is tulajdonképpen egy időbe esik. Egyedül Várkonyi volt az, aki valamivel túlélte őket. Ő 1974-ben ment el, Hamvas Béla 1968-ban, Kodolányi pedig 1969-ben.

Azt mondhatnánk, hogy élt Magyarországon, még hozzá éppen a pannon kultúrában három olyan óriási szellem, aki megpróbált valamit elmondani nemcsak a saját korának, hanem tudatom és érzésem szerint a mai keserves kornak is. Mind a hárman azt mondták, hogy az emberiség életében az irány a fontos, tehát az, hogy merre megy, merre halad ez a világ. A jó irány helyett azonban valamiféle elterelés megy végbe, amihez sokszor a művészet és az irodalom is segédkezet nyújt. Hamvas Béla azt mondja, hogy a vezetésnek, mint egy jó karmesternek, a partitúrát kellene vezényelni ahelyett, hogy a saját maga önkényére forgatja a pálcáját. Azonban ahhoz, hogy a partitúrát vezényelni lehessen, hogy ennek a jobb sorsra érdemes emberiségnek valamiféle összefogó erőt tudjunk adni, ismerni kell a partitúrát. Ennek a partitúrának a biztos olvasata volt ennek a három embernek a közös szellemi élménye.

Mind a hárman rendkívül fontosnak tartották a hagyományt. Másképpen nevezték, de lényegében ugyanoda lyukadtak ki. Várkonyi az „elveszett Paradicsomról” beszél, Hamvas Béla az „aranykort” emlegeti, Kodolányi pedig a vízőzön előtti világot. Ugyanúgy magának az embernek a fogalma is közös az elgondolásukban. Hamvas Béla az égi embert, az ún. „primér embert” említi, Várkonyi a „rég ember-ről” beszél, és rendkívül érdekes módon bizonyítja, hogy a régi ember nem azonos a lesüllyedt vademberrel. Kodolányi pedig Gilgamest, a kétharmadrészt még isteni embert helyezi középpontba.

Érdekes, hogy ez a három ember, Várkonyi, Hamvas és Kodolányi, bár közös szellemi tudásból indultak, bizonyos értelemben közös volt az útjuk és a végkövetkeztetésük is, nem maradéktalanul szerették egymást. Pontosabban Várkonyi és Kodolányi szinte barátok voltak, Kodolányi és Hamvas között azonban mindig feszült egy kis ellentét. Dehát mindannyiunk előtt ismert, hogy a kiváló Kosztolányi hogy vélekedett Ady Endréről, hogy nyavalyás csimpolyának nevezte a költészetét. Közismert a Babits és József Attila közötti fájó ellentét, ami a későbbiekben úgy-ahogy feloldódott. Nekem azonban meggyőződés, hogy amennyiben az a szféra létezik, amiben én hiszek, az a szféra együtt fogadja be ezt a három embert. Ott elcsitulnak a látszólagos, a fizikaiságból fakadó ellentétek. Ők éppen azt bizonyították nekünk, hogy amikor a legnagyobb a sötétség, amikor úgy tetszik az ember számára, hogy nincs út kifelé, mert megakadályozza a hatalmi tényező, akkor még mindig van út – befelé. Ezt a befelé vezető, labirintus-szerű utat járták meg mind a hárman. Érdekes Hamvas Bélának a véleménye, aki egy helyütt azt írja, hogy a jó mű ember és Isten között történik meg, akár el is lehet égetni, nem fontos, hogy mi lesz a sorsa. Ugyanakkor Hamvas Béla máshol azt mondja egy régi misztikus bölcsre hivatkozva, hogy tiltott dolgot művel az, aki önmagának főz. Egy sötétségbe taszított ember, aki végül is raktárosként végzi az életét, megmagyarázza magának, hogy miért nem juttathatja el az írásait a világnak. Ugyanakkor érzi, hogy minden, ami születik, nemcsak az ő számára, az ő személyisége számára fontos, hanem mindenki számára, aki követni tudja.

Mindhárman úgy gondolták, hogy a megélt önélet, amit az író a realitásban megélt, az legalább olyan fontos, mint a mű. Nem elég nagy művet alkotni, ha közben az ember személyisége pocsolyába süllyed. Ezt ma a divatos irodalmi irányzatok nem tartják fontosnak. Ők azonban úgy gondolták, hogy önmagukat is szüntelenül tisztítani, tökéletesíteni kell – legalábbis igyekezni erre –, párhuzamosan a műben felépített világgal.

A tömegben rejlő veszélyekről is vallottak. Hamvas azt mondja, hogy egy újabb tudatborulás vár az emberiségre, egy újabb barbár roham, szellemi elhomályosulás, ami nagyrészt már itt is van. Egy – a Hamvas által alkotott szóval kifejezve – ún. „csirihau” ember megjelenése, aki civakodó, haszonra törekvő, kapzsi, pénzközpontú, undorítóan a materiába ragadt. Ez nem dinoszaurusz, mert abban volt még méltóság. A „csirihau” kicsinyes, mindenhol ott van, tolakszik, vág a csőrével és mindig hazudik. Ugyanerről Várkonyi Nándor is beszél, s szinte hasonlóképpen fogalmazza meg. Kodolányi pedig, aki megjósolja, hogy egy olyan csöcselékvilág is elkövetkezhet, ahol már nem lesz fontos, hogy a létezésünknek mi volt az eredete, és az sem, hogy miféle tart. Ez az új „vízözön”, ami fenyeget.

Azt mondja Hamvas Béla, hogy a materializmus egyfajta csecsemőség: az anyagban rejtve maradni. Azt hiszem, minden ember, aki próbálkozik azzal, hogy

kidugja a fejét ebből a lapos mindennapi valóságból, néha érzi azt, hogy olyan jó lenne megrekedni az anyagban. Akármilyen ronda, akármilyen rücskös, akármilyen képlékeny, mert a transzcendenciának ugyan távlata van, de ezzel együtt kockázata is. Transzcendens életet élni nehéz. Az anyagba, a materiába elbújni könnyebb, de egyre veszélyesebb. Várkonyi Nándor mondja, hogy abban a korban, ahol a zongorát többre tartják, mint Beethovent, ott baj van. Tudniillik zongora nélkül Beethoven valóban nem tudta volna remekművei sorát létrehozni, de mit sem érne a zongora, ha nem volna Beethoven. Az anyagnak és a szellemnek ez a sajátos egymásra utaltsága. Ide vagyunk leejtve ebbe a világba, valahonnan jöttünk és valahova megyünk. Nem lehet abba belenyugodni, hogy az élet egy bohócmeisternek a tréfája, ahol a szegény magukra hagyott emberek szenvednek, küzdenek, esznek, isznak, robotolnak, szeretkeznek, azután felfordulnak, mert ez az állatoknak a világa. Mi embernek jöttünk a világra.

Rendkívül fontos, hogy az író benne legyen a mikrokozmosz világában, mert az az ember, aki teljesen elszakad a mindennapi valóságtól, az igazából nem tudja megérteni a legmagasabb igazságokat sem. A működés itt van, az ítélet és a dolgoknak az oka és célja van egy magasabb szellemi szférában. Ezt tudta ez a három ember, egy olyan időszakban, amikor szinte teljes hallgatásra voltak kényszerítve. Óriási az az erkölcsi nagyság, az a közlés erejébe vetett hit, ami ezt a három embert akkor is működteti, amikor a szellemi sötétség uralkodott Magyarországon. Mégis megcsinálták, mégis itt vannak, és mégis feledhetetlenek.

Hamvas írta egy helyütt, hogy vannak írók, akiknek az élete és életműve a haláluk előtt még öt perccel is rendkívül fontosnak tetszik. Mindenki velük foglalkozik, ünneplik őket, de haláluk után öt perccel már nincsenek sehol. Mások pedig, mint a bűvópatak, sokszor száz év mélységéből feltörnek és éltető új forrásként jelennek meg. Nekik nem kellett ilyen sokat várni, de nekem meggyőződésem, hogy sem Kodolányi, sem Hamvas, sem Várkonyi Nándor még mindig nincs az irodalmi köztudatban azon a helyen, ahol lennie kellene. Még mindig fontosabbnak tűnnek bizonyos divatos manírok. Nagyon sokan ünneplik Hamvast. Néha azonban úgy érzem, hogy felszínes ez az ünneplés. Igazában megérteni azt jelenti, hogy az életünkön is kellene változtatni valamit. S ez a legnehezebb.

A nagy történelmi kultúrkörök megítélésénél is felrobbantották a konvenciót. Várkonyi például azt mondja, hogy szellemi értelemben a reneszánsz egy bordélyházzal keresztezett zsványtanya képe. A felvilágosodásról azt írja, hogy besötétedés volt. A szellem elsötétült, így jött a francia forradalom, ami azóta is alapját képezi annak a gyilkos ösztönnek, ami teljesen félreértette a szabadság, testvériség, egyenlőség sokkal magasabb szférában értelmezendő szövetségét.

Mi volt a véleményük az emberiségről? Jól tudjuk, hogy a marxisták az emberiséget és annak minden megnyilvánulását burzsoá csökevénynek tartották a

forradalomban. Ők hárman azonban más szemszögből tekintettek a dolgokra. Várkonyi írja egy helyütt, hogy az a harc, amit akkor a proletárforradalom nevében vívtak, az voltaképpen nem volt más, mint az éhfarkas háborúja az erszényes hiéna ellen. Ugyanakkor nagyon jól tudták és Kodolányi talán közülük a legjobban tudta, hogy mit jelent az emberi nyomorúság, az elnyomottság, a kilátástalanság. Kodolányi korai műveiben gyakran írt az ormánsági nyomorúságról, a parasztság sorsáról, de ez már akkor is több volt mint szimpla naturalizmus, mert az erkölcsi ítélete és a költőisége kiemelkedett. Nagyon jól látta a mérhetetlen szenvedést. Azután mint a felismerés magasabb foka mutatkozik meg a történelem, a társadalom iránti szélesebb érdeklődése az ún. történelmi regényeiben. S egyszer csak történik valami. Kodolányi lelkében megindult egy megvilágosodási, egy megtérési folyamat. Ráébred arra, hogy valójában miről van szó, amiről Hamvas Béla azt mondja, hogy mindannyian meg vagyunk egy kicsit pörkölődve. Nem kell büszkének lenni senkinek önmagára, mert ebben az általános lekozmalódásban mindannyian részt veszünk. De ebből ki kellene jönni!

Várkonyi idézi fel, amit Lenin mondott, hogy minden célzás a vallásos gondolatra kimondhatatlan aljasság. Ezt is jó tudni egy olyan korban, amikor sokan azt hirdetik, hogy Lenin még jó volt, és Sztálin rontotta el. Hiszen már Marx is azt mondta, hogy „Ich hasse alle Götter”, „Minden Istent gyűlölök.” Ebben a korszakban emeli fel az istenséget újra ez a három ember.

Amikor Kodolányi mágikus realizmusáról beszélünk, akkor számomra a legfontosabb és a legkedvesebb a *Vízöntő*, az *Új ég, új föld* és az *Én vagyok*. A *Vízöntő*t én kamaszkoromban úgy olvastam végig mint egy detektívregényt. Izgalmas volt számomra, hogy mi történik ezzel a vízöntő előtti emberrel, akinek még úszóhártya van az ujjai között. Emlékszem arra az első fordításra, amiben benne volt még ez a mondat, hogy jön Nannar, ez az égi vörös sárkány: „züm, züm Nannar”. Ez már nem szerepel az újabb fordításokban, de ezt a zümmögést érzi azóta is az ember, mintha közeledne valami a világ felé, valami vészes, valami nagyon rossz. S a mindenkori emberiség, csakúgy, mint a vízöntő előtti emberiség, egyszerűen nem vesz róla tudomást. Nem veszünk tudomást arról, hogy milyen ökológiai katasztrófa fenyegetheti a Földet. Ezt az érkező veszedelmet már csak akkor veszi tudomásul, amikor már késő.

Azt gondolom, hogy az égiek már nem győzik tartani a Földet és az Eget. Nagyon nagy baj lesz, hogy ha valóban ránk szakad az ég. Ezt a veszedelmet írja meg Kodolányi a *Vízöntő*ben úgy, hogy érvényes a mai korra is. Az az örök probléma, hogy mit kezd a válság kezelésével az emberiség. Itt van a két állam: Szurippak és Erech. Csatáznak egymással, iszonyú kegyetlenségeket követnek el, a karóba húzás mindenféle módozatát kipróbálják. Közben ott van a szegény, tehetetlen nép,

amelyik megnyugszik, mert azt mondják neki, hogy bár baj van, de csapatokat küldünk ki. Gondoljanak a nagypolitikára, gondoljanak azokra a világban megjelent támadásokra, amelyek egyes népeket érnek. „Csapatokat küldünk ki.” Az más, megnyugszik az emberiség. Erre ábrázolja Kodolányi szintén a *Vízöntő*-ben, hogy a csapatkiküldések utáni általános pusztulásban, a lepusztult országban a véres hullák között ül egy kisgyerek, és sír. Anyátlan, apátlan. A regény főszereplője meglátja ezt a gyermeket és hirtelen megérti az egésznek az ócskaságát, megérti a világnak a hamisságát, a bűnösségét, és azt, hogy a dolgokat nem így kell orvosolni.

A *Vízöntő*-ben egy főember olyan tornyot akar építeni, amely az égig ér. Az ember és Isten közötti távolságot úgy akarja helyreállítani, hogy materiális kövekből égig érő tornyot csináltat. Az *Új ég, új földnek* a Gilgamese, aki kétharmadrészen Isten, de még mindig túl sok benne a meg-nem-nemesített emberi, módosít ezen a terven és azt gondolja, hogy elég lesz, ha hét méter magas a torony. Ott van a bölcs Utnapistim, szellemi beavatott, aki szeretné megmagyarázni, hogy a tornyot önmagunkban kell fölépíteni. Ez a fő üzenete Kodolányinak, hogy tornyot építeni nem a materia külső köveiből, hanem a saját lelkünkéből kell. („Lélek lép a lajtórján” – üzeni Weöres Sándor.)

Az *Én vagyok* című Jézus-regény hosszú ideig várt, amíg változatlan kiadásban megjelenhetett. (Egyébként ez Várkonyival is előfordult, a *Sziriat oszlopainak* az egykori kiadása csonkított kiadás.) Az *Én vagyok*-ban Kodolányi a „vagyok, aki vagyok” nyilatkozó hegy Istenétől, amely a csipkebokorban megszólalt, eljut az „*Én vagyok*ig”, a Krisztus-princípium gyönyörű bimbójáig. Transzcendes felismeréseinek csúcsa lesz.

Megjelenik a könyvben Jézus. Egy Jézus-ember, akinek nincs története, mert Jézusnak nem története van. Története Júdásnak van, aki az ellenpont. Ez a Júdás végigjárja az ámulásnak minden lépcsőfokát. Hány ilyen Júdás-életrajzzal tudnánk ezt a falat kitapétázni? Azt mondja Júdás, hogy „itt senki nem gondolkodik józanul”. Be kell fektetni, mondja Júdás már akkor. Befektetni, fialtatni a pénzt! A kapzsiság, a mohóság, a józanság nevében az igazi nagyságot megfojtani.

Amikor megtörténik a semmivel jóvá nem tehető, de úgy tetszik törvényszerű ámulás, és Krisztus kereszten végzi, akkor éppen a Júdásban, aki addig a minden napok piszkában fetrengett és harminc ezüst pénzért odaadta a világ megváltóját, valami mégis megindul. Mélységes fájdalom fogja el, mintha hirtelen fölfogná, hogy mit cselekedett. Kodolányi nagyságára mutat, hogy még Júdásnak is ad annyi lehetőséget, hogy végül is úgy megy át a túlsó partra, mint a hal, akit bedobtak az élő vízbe. Van egy szféra, ahol a nagy törvények ismeretében fölmentés, legalábbis irgalmas ítélet vár Júdásra.

Feloldhatatlan titok ez mindmáig. Az *Én vagyok* arra figyelmezteti a ma embe-
rét, hogy az *Én vagyok* az nem az individuumnak az önzése, nem azt jelenti, hogy

én vagyok, tehát pöffeszkedhettek, szerezhettek, terjeszkedhettek, semmi nem számít, hanem azt jelenti, hogy van egy magasabb „Én”, egy örök mag, ami az idők végén, a krisztusi communióban teljeseedik ki. Kodolányinak eltökélt hite, hogy sok küszködés árán megszületik a szellem-ember, a teremtés célja.

A leány, Kodolányi Júlia egyik írásában olvastam, hogy Kodolányinak az egyetlen kitüntetése a hetvenedik születésnapján egy cigarettás doboz volt. Ez mindennél többet beszél egy olyan korban, amikor kitüntetésekért a lelküket adják el egyesek. Hogy fáj-e neki? Biztosan fáj. Hogy ne fájat volna Hamvasnak is, még akkor is, hogy ha ezt sohasem vallotta be. Hogyne fájat volna Várkonyinak, aki sükettségében többet hallott meg a „hangokból”, mint az épülűek. Mégsem szabad a külvilág, a „hivatal” dicsérete után ácsingózni. Nem mindegy, ki osztja a kitüntetést és miért?

Kodolányi az ún. szárszói konferencián olyasmit mondott, ami szóról szóra illik jelenkorunkra. Azt mondja, hogy nem szabad hazugságban élni. A szemünket éjjel-nappal, jóban-rosszban az örökkévalóságon kell tartanunk. Ha nem követelünk magunknak örökkévalóságot, elveszítjük a más is. Ez Magyarország mai életében rendkívül fontos mondat. Ha nem sikerül az örökkévalóságot mint legfelső szempontot érvényesíteni, nincs olyan erő, amely a kátyúból huzamosabb időre kihúzza a megrekedt szekerünket.

Nem véletlen, hogy hova születünk. Mindhárman magyar emberek voltak, a szellemet a magyar sorsba hozták le. A „*Genius Loci*”, a hely szelleme bennük úgy működött, hogy ugyanakkor az univerzális szellemmel sem volt ellentétben. Lehet szeretni Kodolányit mint izgalmas író, lehet Hamvast szeretni úgy, mint furcsa, érdekes gondolkodót. Lehet Várkonyiról azt mondani, hogy ez az embertörténet, amit Várkonyi kínál, egyoldalú és már nem érvényes. Lehet, de ez semmiben sem fogja előbbre vinni a világot. Hamvas nehezményezi, hogy beszélünk, fecsegünk, rendkívül okos és szép dolgokat mondunk, elbódítjuk a világot, de önmagunkban nem tudjuk érvényre juttatni. Amit felismertünk, azt realizálni kell. A régi igazságokat tovább kell gondolni. De aki a lét múltbeli alapjait rombolja, halálra van ítélve. Itt vagyunk lefűződve egy „u” betűnek az alján, de Krisztus óta mégis már egy kicsit följebb a szárán. Fel kell újra kapaszkodni. De már nem úgy, mint egy atya ellen lázadó kamasz, hanem mintegy megértve őt, az atya támaszára. Három példaemberünk már ott van közelebb a peremhez. Megtették a dolgukat. Mi pedig itt vagyunk, rájuk emlékezünk, lelkiismeretvizsgálatot tartunk és megpróbáljuk a saját életünket az övékéhez igazítani. Ha nem sikerül, akkor minden szó hiábavaló, mert a halhatatlanság nem a könyvekben lakik.

BAKONYI ISTVÁN

Üzenet enyéimnek Kodolányi János fehérvári versei

Vannak jeles prózaíróink, akiknek pályáján fontos, vagy kevésbé fontos szerepet játszik a költészet. Elsőnek Németh László jut eszembe, hiszen ő maga jellemezte magát ekképpen: a megölt költő. Nála persze a lírával való találkozásnak egyéb útjai is voltak, hiszen kora egyik legkiválóbb tanulmány szerzőjeként bőséggel szolt a magyar és a világlíra legjobbairól. Ám kétségtelen, hogy saját lírai életműve nem ér föl az esszék, a regények vagy a drámák magasáig.

Kissé hasonló a helyzet Kodolányi Jánossal kapcsolatban is. Ő is a próza nagymestere, akkor is, ha életében nem halmozták el elismerésekkel. Ma már jól tudjuk, hogy regényei a műfaj élvonalába tartoznak, s azt is tudjuk, hogy Hamvas Bélával és Várkonyi Nándorral együtt a létezés tövét vizsgálták, hogy ideidézzük Jókai Anna szép szavait. A költő Kodolányival vajmi keveset foglalkozott a szakma, ezért is öröm, hogy a Szent István Társulat kiadta az *Üzenet enyéimnek* c. kötetet, az összegyűjtött versek könyvét. Most nézzük meg közelebbről a pályakezdő lírikus eredményeit, legfőképpen a Székesfehérváron 1919-ben megjelent *Kitárt lélekkel* c. kötet alapján. (Az összegyűjtött versek könyvében ez a második ciklus, az 1915-ös *Hajnal* után.)

Bámulatos ez az indulás! Az első kötet 16, a második 20 éves korában jelenik meg, s a gyanútlan olvasó azt hinné, hogy valami egészen elképesztő költői pálya van kibontakozóban. Mint tudjuk, nem így történt. Nincs itt most az ideje a dolgok boncolásának, egyébként is szoltak már erről mások, például Tüskés Tibor, az író első monográfusa. Ő ugyan óvakodott attól, hogy magasztalja a fiatal Kodolányi költészetét, de megjegyezte: „Legfőbb, és szinte egyetlen erényük: a költőt nem a képzelet, az álmodozás vezeti, arról ír, amit lát, hall, ismer, megfigyel, tapasztal. Hangja később változik, megismeri a századvég lírikusait, ... Adyért rajong, szonetteket, verses levelet, naplót ír, hosszabb verskompozíciót, versciklust formál.”

Arról is olvashatunk Tüskésnél, hogy hat rá Tóth Árpád és Juhász Gyula, de az avantgárd is. Azt is mondhatjuk tehát, hogy a fiatal Kodolányi szinkronban élt a kor fontos áramlataival, művészi törekvéseivel. Fia, ifj. Kodolányi János pedig így ír a verseskötet utószavában: „Észreveszi a természet változásait, megfigyeli a bennünket ért hatásokat. Fiatal ember lévén természetes, hogy kívánja a lányok társaságát, kívánja kezüket érinteni. Él benne a szerelem vágya.” Kétségtelen, hogy az ifjúhoz

méltó tematika, életérzés és élményvilág számos megnyilvánulásával találkozunk a fehérvári kötet verseiben. Mindeközben megírja a magányélmény kiváltotta érzéseit, pl. a *Szeptember végén* c. költeményben. (Az egyik legismertebb Petőfi-versével azonos cím ellenére megjegyezhetjük, hogy a két műnek vajmi kevés köze van egymáshoz...) Itt a magányosság kiváltotta gyötrő kérdések állnak eléünk, többek között ezen a módon: „Leszállt a nap s arrafelé / Szállt el vélem bánatom, / Hol az erdőt, aranykévét / Már többé nem láthatom...” Népdalhatásokat is sejthetünk a háttérben, s hasonlóképpen azt, hogy alapélménye a természet, annak örök szépsége, s vele együtt a mulandóság.

Az is valószínűsíthető, hogy későbbi prózájának egyfajta szellemi megalapozása ez a korai költészet. Amit a korai versek mutatnak: a diszharmonikus sors mindent átítat. Van úgy, hogy Tóth Árpád fájdalmas hangján szólal meg, pl. a *Nagy Isten!...*-ben: „Nincsen virág, szagos széna, / Búzakéve, rozsmarok, / Meghal minden... Én meg élni / Mindörökké akarok?!” Az álmok mellett ott van benne a reális önismeret is. A *Sándor barátomnak* elején pl. így intonál: „Fölveszem a lantot. / Vaj mit énekeljek / Hű barátom, néked? / Ahhoz, mit szeretnék, nem adott az Isten / Elég tehetséget...” Itt fölfigyelhetünk egyébként a barátság fontos értékeire, s nem sokkal később pedig arra, hogy a betegség, a fizikai bajok is egyre többet foglalkoztatják már ebben az időben is. (*Betegségben*) Ez arra is alkalom, hogy szinte a szentimentalizmusig visszamenjünk a hatásvizsgálatban.

Az sem feledhető, hogy viszonylag szűk világ ez, a külvilágnak, a forradalmasháborús korszaknak alig van nyoma a versekben. Nyoma van viszont a világfájdalomnak, az általános rossz közérzetnek. Az *Este* befejezése erre jó példa. „Fáradtsággal, gonddal írt eszméim / Egytül-egyig a tűzbe vetem / S nyugodt arccal, kőszoborként nézem, / Hogy ég velük egész életem!...” Prózai kezdés, a leghétköznapiabb helyzet-leírás után bomlik ki ez a befejezés.

Életképeiben gazdag érzelmi világ mutatkozik meg, a tragikus pillanatok kitágíthatók az egész sorsra. Ezek az életképek ugyan a tér meghatározható pontján születtek, ám mégsem a hely szelleme a fontos. Megszülethettek volna másutt, bárhol... A konkrét hely viszonylag ritkán jelenik meg a szövegekben, legfőljebb így: „Csöndes éj. A város elpihent...” (*Világok titka*) Rögtön látjuk, hogy ugyanakkor ez a város lehet másutt is, akár a világ túlsó szegletében. Megint egy vendégszöveg-részlet, de ez nem azt a bizonyos karácsonyi csöndes éjet jelenti. Nem az ünnepi miliő a fontos itt, hanem sokkal inkább egy, a korabeli verseknél jóval érettebb látásmód, formailag is szép megoldásokkal. A csillag-motívum végigvonul a szövegen, s ezzel a távlatosság, a kozmikus végtelen is a célkeresztbe kerül. Fontosak tűnődő, töprengő kérdései, közöttük az ilyenek: „Mi is van ott, vaj’ él-e rajta ember, / Ki boldogságért él és küzd halálig? / Vagy boldog és tán meg se hal

soha, / Vagy meghal, *mikor sorsa rosszra válik?*” S a végén egymásba ölelkezik a csillagok világa a kedves szemcsillagával. Így köti össze a pillanatot a maradandóval, a földi értékeket az égiekkel.

S ha már a konkrét helyet, a várost említettük, azért jegyezzük meg, hogy Fehérvár igen fontos szerepet játszott a fiatal Kodolányi életében. Jól ismerjük az itteni gimnáziumba kerülésének történetét, s azt a vallomást is, amely a *Sülyledő világ* c. önéletrajzi művében olvasható. Egy idézet innen: „Fehérvárt szeretem. Otthonosan érzem magam benne, akár a házikabátomban... Íme, ez az ősi koronázó város, nagy királyaink temetkezőhelye, itt hirdették ki az Aranybullát.” Tehát nem arról van szó, hogy negatív élmények miatt esne kevesebb szó a versekben a konkrét környezetről, hanem sokkal inkább arról, hogy a líra absztrakt természete kizárja nála a konkrétabb utalásokat. A költészet általánosabb problematikája izgatja, s ez jelenik meg korai verseiben. S van, ahol erős indulatok mozgatják tollát, pl. a *Haragban* egyfajta programot is kijelöl. A tettekészség így vezérli: „Teremtő Őserő. Te! / Ha társaim s a népet nem segítem, / Ha óriást, gigászit nem teszek, / Ez izmokat törd nyomban össze itten!” Ugyan kissé didaktikus ez az indulat, de mindenképpen jelzi a cselekvésvágyat.

Hasonló lendület és erő árad a *Nottornoból*. A másutt is megjelenő szerelmi vágyakozás fogalmazódik meg ebben a versben, ám itt erőteljesebb a beteljesedés közvetlen akarása. Mélyebben ábrázol, mint korábban, s ez a mélység jól látszik a *Meditációkban* is. Kinyilvánítja öntudatát is: „Az én helyem kiváltságos lesz...” Ám azt is tudatja velünk, hogy minden szenvedéssel jár. Vízió ez a személyes jövődőről, annak viszontagságairól. Itt, alig 20 esztendősen ekképp kiált fel: „Én leszek az örök vágy!” Utólag könnyű kimondanunk, hogy lélektani és egészségbeli okok játszanak szerepet ebben az érzelmvilágban.

A *Meditációk* 2. részében a belső lélekállapot imígyen jelenik meg: „Itt fekszem a hús boglya tövén / S nézem a kék magasságot... // Oda vágyom, oda fel, messze, / S töprengek: vajon elérek-e egykor?...” Persze ősi lírai megoldás ez, nem különösebben újszerű, ám hiteles és egyszerű. Aztán később, a 3. részben megérinti az örökkévalóság, „az Úr lélegzése”. Korai kapcsolat az égi erőkhöz, a majdan misztikus gondolkodás gyökerei. Hiszen majd „a létezés tövének” írója lesz Várkonyi Nándorral és Hamvas Bélával együtt. Ám itt még a gyötrő kérdések sora visszarántja a földre, íve, hullámozása van ezáltal a versnek.

Többnyire műfaji és formai fegyelem is jellemzi Kodolányi János ifjúkori költeményeit, ha nem is mindig, hiszen megesisik, hogy itt-ott döccen a sor, kibicsaklik egy-egy ritmus. A *Szonettek* azonban mindenképpen kiérleltiségről tanúskodnak, s mellette ezúttal is a világfájdalomról, a „Tudom, hogy nem sok van hátra nekem”-féle attitűdről.

Befejezésül még egy Tüskés Tibor-idézet a pálya módosulásával kapcsolatban: „Az epikus íróban mindvégig továbbélt a bármely művészet lényegét adó igazi költészet, önmaga és a világ költői birtokbavétele és fölmutatása.” Ehhez nehéz bármit is hozzátennünk, hiszen így fogalmazható meg a legpontosabban a korai lírikusnak a későbbi epikusra gyakorolt hatása.

CSÜRÖS MIKLÓS

A tragikum, a szatíra és a teljes igazság Kodolányi János regénypoétikájáról

Dolgozatom tárgyán és címén tűnődve Aldous Huxley esszéje jutott eszembe, *A tragédia és a teljes igazság*, amelyet a magyarul 1984-ben megjelent *Divatok a szerelemben* című kötetében olvastam először. Bevezető példája frappánsan megérteti a különbséget az „igazság darabkái” és aközött, amit „a teljes igazságnak” nevez. Az *Odüsszeia* tizenkettedik énekében Homérosz leírja azt a szörnyű látványt, amelyet Odüsszeusznak és a többi életben maradottaknak végig kell nézniük, hogy Szkülla fölfalja drága barátaikat. A veszély múltán a partra szálló görögök „hozzáértően” elkészítik vacsorájukat, szabadulnak éhüktől, szomjuktól, s csak ekkor siratják meg elveszett társaikat; sírás közben azonban megszállja őket „a mézízű álom”. Egy Fiedling-kommentárral is alátámasztott, jól megmagyarázott tételét Huxley utóbb úgy sarkítja, hogy Homérosz nem volt hajlandó „tragikusan kezelni a témát. Ehelyett inkább kimondta a teljes igazságot.” Az író-értekező 1930 körül végigtekintve a világirodalom horizontján, ki meri jelenteni, hogy „korunk irodalmának jelentős művei között egyetlen tiszta tragédia sem akad. Nincs olyan jelentős kortárs író, aki nyíltan vagy utalásosan, ne részesítené előnyben a teljes igazságot.”

Nem gondolatkölcsonzést bizonygató filológiai célzattal ragadom ki éppen Huxleyt Kodolányi regényesztétikai és -poétikai nézeteit fontolgatva, bár kétségtelen, hogy jól ismerte és nagyra becsülte; „minden magyarul megjelent művét többször is elolvastam” – írja Szabó Lőrincnek 1952-ben. „Milyen infantilisek a mi mai íróink Huxleyhez képest!” A magyar próza mesterei közül Móricznál jelentősebbnek tartja, Krúdyval egyenrangúnak. Az 1930-as évek első felében, a *Vasfi*aira készülődve szembe kellett néznie a műfajválasztás kérdéseivel, a regényepika megújításának feladatával. Nem elégítette ki az egyoldalú szatíra, de a „vegytisztá” tragikus művészet sem, noha mindkettő iránt erős és kifinomult hajlam élt benne. Nyilatkozataiban ezt a két minőséget emeli ki faculté maitresse-eként. Ha kirívó történelmi tapasztalatait, akár az egyetemeseket, akár a magyarországiakat tekintjük át, két világháborúnak és három elbukott forradalomnak volt a kortársa. A kirobbanó kataklizmák előtti és az utánuk következő társadalmi berendezkedéseket boncoló kritikával ítélte meg és önmagát sem kímélő szenvedéllyel kommentálta. A kívülről, a „menekülés” attitűdjé távol állt tőle, fenségében méltatta az embert, kicsinyságáért kárhoztatta. A „boldog békeidők”, a Horthy-kurzus, a nyugat-európai

polgári demokrácia, a fasizmus, a bolsevizmus, a konszolidálódni látszó szocialista berendezkedés egyidejű vagy egymást követő változatai arra kényszerítették, hogy egy kortárs moralista csak látszólag cinikus megfogalmazásával élve „a legrosszabb árnyalatai között” próbáljon meg különbségeket tenni.

A tragikus sors alakulásának változataira Kodolányi koncepciójában először két példa a tatárjárás korában játszódó trilógiából. Eltérő megoldást figyelhetünk meg a *Vas fia* IV. Béla királyának és a paraszt származású hőse, Bene hosszú távon végigkísért pályája koncepciójában. Szerepkettősük a nemzet felelős vezetői és a „vezetett” nép párhuzamos-ellentétes kettősségének felel meg. Az egyik valóságos történelmi szereplő, a másik kitalált regényalak, leányrablás és szöktetés kísérlete után kell leánybajtársaival elmenekülnie Baranyából. Az uralkodó és a renitens parasztfiú is túléli a katasztrófát, bár életük mélypontján inkább választanak a fizikai megsemmisülést. A muhi csatában Béla nemcsak seregét veszíti el, hanem politikai eszményei, a kereszténységet megújító-megerősítő tervei, egész életstratégiája kudarcát is be kell látnia. Sorsa, hogy tovább éljen, de jobbik énjéről, legszentebb szándékáról lemondva. Élete tanulságát megfogalmazó szavai akár Kemény Zsigmond regényhőseinek szájába is beleillene: „Engöm Isten meglátogatott, urak. Arra kényszeríte, azmit itten hitem ellen cselekszek. Ezután még inkább hitöm ellen kell cselekednöm.” Ez az „igen keserű tanulság” (történelmi analógia formájában) Kodolányi számára közvetlenül ismerős lehetett saját kora vezető értelmiségével folytatott vitáiból. Életének egy „nagyon fontos etapja” után, mondta egy interjúban, amely csak halála után került nyilvánosság elé a Magyar Rádióban, majd a *Magyar Szemlé*ben, „tapasztalnom kellett, hogy sem a múlt század reform-nemzedékének többé-kevésbé viszonylagos együttműködésekor [...], sem a népi Magyarország akár ilyen, akár olyan [...] részeiben és oldalágaiban a legminimálisabb együttérzésre és együttműködésre egy közös cél, a magyar nép egészséges életformáinak kialakításában, ennek a népnek a felvirágoztatásában, fenntartásában, biológiai erejének megtartásában, sőt nevelésében egyetértés nincsen.”

Bene tragikumuma és tragikumon túli újjáéledése az I. világháború után megtizedelve hazavergődő katonák tipikus megpróbáltatásait sűríti magába, és későbbi áldozatokat is előrevetítve növeli szimbolikussá. Idegenben, hadifogolyként családot alapító és otthont teremtő vállalkozását elsöpri a történelem; passzív tanúja az országos katasztrófának, de a tatárdúlás következményeit mindenesztül megtapasztalja. Alig iskolázott ösztönlényből idegenbe vetődve kitágul a világképe, előbb mesei próbák, majd regénybe illő megpróbáltatások fejlesztik érett emberré, aki a maga szemléleti horizontján olyan abszurd kérdésekre bukkan, mint a spekulációkba bonyolódó kortárs skolasztikusok. Egy költött párbeszédben a történelemből ismert Rogerius mesterrel arról vitatkozik, hány „ördög” fér el a tű hegyén. Ez a bizarr

tudatállapot lelkiileg a fásultság, az érzéketlenség végső stádiumát jelenti: „Mindaz, ami körülöttünk történt, nem érdekelte őket. [...] Jobb nem is gondolni rá. Álom volt az egész. Magyarországnak vége.” De míg a király útja az ismétlődve folytatódó káoszba vezet vissza, a megalkuvások, cselszövések, a kisszerű küzdelmek világában elért részsikerek közé, Benée a népmese és a hit mágikus csodájába. Akaratlanul is pontosan határozzák meg létállapotát szülőfalujának a természeti körforgásba simuló, vén halászhálói: „ha meghala, hát akkor föltámad.”

A később keletkezett és további hosszú késleltetés után megjelent *Jehuda bar Simon emlékirata*i a következő talányos mondattal fejeződik be: „Átkozod a gyilkost, de a meggyilkolt nem átkoz senkit!” A kisregény végén ez a mondat idézet, az érzelmeiben megzavarodott, büntudattól és felelősségre vonástól rettegő Jehuda-Judás hallucinációja: úgy hallja benne a Nebo-hegyi vénasszony szavait, mintha a halott suttogta volna a fülébe. A halott az emlékiratokat író főhős szeretője, az a Judith, akivel gyermeket nemzett, s aki öngyilkos lett, mert a törvények és előítéletek megkötéseinek engedelmeskedve Jehuda nem vállalta „bűnös” szerelmüket, a közös szabad élet kockázatát. Az Ószövetségben Nebo az a hegy Moámban, amelynek tetejéről Mózes halála előtt megláthatta az ígéret földjét; maga a szó jelentése egyszerre utal jövődőlésre, próféciára és magaslatra, dombra. A Nebo-hegyi vénasszony jelenete a kisregény nyolcadik fejezetében van elbeszélve, ettől kezdve a kiemelt szavak és szövegkörnyezetük végérvényesen beléivódnak Jehuda emlékezetébe. Akkor is kísértik és foglalkoztatják, amikor még nem érti mély bölcsességüket és a személyesen neki szóló üzenetüket.

A vénasszony külseje és gesztikulációja tragikus sorsú anyjára emlékezteti Jehudát, s születésének és gyermekkorának fájdalmas-szégyenletes mélyrétegeit emeli a felnőtt tudat fényébe. A zavaros fecsegésnek, vajákosságnak minősített prófécia Jehuda másik árulását is megjósolja, magába foglalva végzete paradoxonát: „Találkozol a legnagyobbval, s nem látod majd, hogy te vagy a legkisebb. De amikor kialszik benned a Nap, akkor látod meg a fehér fényt.” Az utóbbi misztikus metafora az öngyilkos Jehuda halálának és újraszületésének sejtetésekör tér vissz az *Én vagyok* című regény utolsó lapján, de megfejtése, tanítássá érlelt magyarázata már abban a színpontban olvasható, amelyet Jehuda Jézusnak, a névről még nem ismert „különös nabinak” egy titokban meghallgatott beszédéről följegyzett: „arról szólt, hogy nincs elvesztett élet, még a halálunk pillanatában sem késő, hogy az Atyát megismerjük és hozzáfussunk. Ezzel az egy pillanattal jóvátehetünk mindent, megnyerhetjük az életet.” Előbb Judith, aztán Jézus (a regényben Jesuah) halálát okozza Jehuda „árulása”, de sem az öngyilkos fiatalasszony, sem a keresztre feszített messiás nem átkozza meg vétkéért, sőt utolsó tetteivel Kodolányi teológiája szerint jóváteszi bűneit, megnyeri az életet. Meggondolkoztató a Mózes sorsában testet öltő tragikumtípus is. Az

égő csipkebokor narrátora elveti azt a „szépített, kegyes formát”, amelyet az utókor magamentésül, büntudatból átörökített. Mózeszt freudi mintára megkövezik, és a regényeposz azzal a lázadó párbeszéddel fejeződik be, amelyben a próféta kétségbeesetten könyörög a megígért földre való bebocsátásért. Csak legvégül törődik bele változtathatatlan sorsába, és fogadja el „Isten csókját”.

Az éles elme és a próféta harag adománya teszi Kodolányit eredendően szatirikus alkattá. Emberi kapcsolataiban ezek a tulajdonságok megnehezítették a többiekkel való érintkezését, barátságai nem egyszer válságba kerültek, hosszabb szünetek árnyékolták be őket, rosszabb esetben végleges szakítással fejeződtek be. (Az emlékező kortársak Kodolányi „nehéz természetét” emlegetik, más memoárokból és emlékezésekből azonban kiderül, hogy haragja, bár nem mindig a legszerencsésebb módon terelte mederbe és „dolgozta föl”, gyakran indokoltan bizonyult, s végső soron a „szeretet másik arcaként” viselkedett.) Két példával illusztrálom levelezéséből, hogy Kodolányi és legjobb barátai fölismerték ezt a problémát, körüljárták személyes, morális, alkotáslélektani és esztétikai aspektusait, hátrányainak és előnyeinek dialektikáját. A példák a Szabó Lőrincsel 1949. november-decemberben és Várkonyi Nándorral 1952 novemberében váltott levelekből valók. Kapcsolatukat, barátságukat féltik Kodolányi epés modorától, csúfondáros minősítéseitől. A Szabó Lőrinc sorolta tünetegyüttesből csak néhány jellemző kifogást említek: „egy idő óta igen tüskésen beszélsz velem, helyesebben szólva: tüskék bújnak elő szavaid mögül. [...] Miért hát leveleidben, hónapok óta és ismétlődően, egy csomó szúrás, gúny, sértő kifejezés és mifene? [...] Ugye nem először hallod tőlem, hogy túl-lírainak, túl-hevesnek látszol, olyannak, aki hamar az egyensúlyát veszti? S minden egykori s ma sem tűnt realizmusod mellett valami dédelgetett parodisztikus hajlam még az, amit most megemlítenék.”

Hasonló megfigyeléseket tesz Várkonyi Nándor is, bár terminológiája inkább a lélekbúváré, mint művészeti-esztétikai irányú. „S most gondold Te is a reménytelen, csalódott, elkeseredett, ostorozó, haragos, kétségbeesett, dühöngő, fulladozó, olykor átkozódó s végeredményben (el)ítélő hangra, amelyen az emberekről, közelekről s távoliakról általában szólni szoktál s vesd latra, mikor, hányszor tetted az ellenkezőjét? Felháborodott szeretet? A kétféle hang (aránya és intenzitása) mindenesetre a kárhoztatás, a bizalmatlanság hajlamára vall. Nem szervi, nem alkati »hiba«. Magad is hivatkozol a régi igazságra, hogy az ember társas lény, de amikor utána azt írod: »Ha pedig ilyesmit (közöny, hallgatás, közösség hiánya) tapasztal az ember legrégebb, leghívebb, legigazibb barátja részéről is, mit várjon azokról, akik sokkal-sokkal távolabb állnak tőle« –, akkor már bizalom nélkül szólsz, a közösség érzése belőled is hiányzik, azaz mizantrópiába esel.” Kodolányi aprólékosan sorra veszi a vádakat s a mögöttük meghúzódó „világézés, életérzés” változatait. A

„négykezeseknek” nagy értéke a fogalmi végiggondoltság és a másik teremtmény gényes elismerése akkor is, ha a levélíró nem mindenestül vallja a magáénak azt a szellemi, pszichológiai humuszréteget, amelyben a partner remekműve, például a *Tücsökzene* gyökerezik. Kodolányi kapva kap Szabó Lőrinc paródia-ötletén, és valóságos ars poeticává fejleszti, noha eredetileg neheztelő mellékíz is lappanghatott benne. „Abban igazad van, amit előbbi leveledben írtál: realizmusom mellett van valami parodizálásra való hajlam. De még mekkora! Üsse kő, ennek így kell lenni, mert az egész életet, az egész világot paródiának látom.” Életéből, sorsából, régi és közelmúlt meghurcoltatásaiból említ példákat (tegyük hozzá: a *Boldog békeidők*, az *Új ég, új föld* megírásának korszakában), bizonyítandó: „Lehetetlen Swiftnek nem lennie az embernek, ha csak körülpislant a világon. Tulajdonképpen nem is parodizálok én, csak realista vagyok. A realizmus ma: paródia.”

Kodolányi szatirikus tehetségét (ha nem is mindig ezzel a szakszóval) korán felismerte a kritika, gyakran méltányolták, olykor elmarasztalták túlzásaiért, „kemény”, „kegyetlen”, „könyörtelen” naturalizmusáért. Fője Géza „teremtő gyűlöletéről”, „magasrendű bosszújáról” ír önéletrajzát, a *Süllyedő világot* jellemezve. Műfajkezelésében pamfletszerűséget vesznek észre, publicisztikája vádiratra emlékeztet, röpiratokba, hitvitázó indulatokba, apológiákba torkollik. Jól emlékszünk Móricz Zsigmond jellemzésére: „Kodolányi abba a típusba tartozik, akik ingerültséggel, fokozott megbántódással és gyötrő elégedetlenséggel szívták magukba a véres élethatásokat, az emberi gonoszság jeleit és nyilatkozásait, a fölkavart s megháborodott emberiség hullámzásait.” A *Julianus barát*, *A vas fia* sőt a *Boldog Margit* is bővelkedik az önző, széthúzó, gőgös urak és egyházi méltóságok torzképeiben, Gogolhoz méltó szarkasztikus jelenetekben, megcsontosodott rossz szokásaiktól szabadulni képtelen öregedő apácák groteszk tablóiiban. A sumér özönvíz legendáját, majd Gilgames országlását elbeszélő két regény eleve a parodisztikus újrameselés és a műfaj-, hangnem- és dimenziókeverés elvére épül, s így többszörösen is szatirikus fogantatású. Mózes exódusát és a jézusi spirituális megújulás világtörténelmi léptékű mozgalmát a még épnek látszó, valójában gyengülő és kikezdhető egyiptomi, illetőleg a gyarmatosító római birodalom dekadenciája teszi lehetővé. Az ilyen világok föltárásában Kodolányi kiváltképpen otthonos; a bomlás tüneteit és gyökereit fölényesen és belülről ismeri, a Várkonyi emlegette „felháborodott szeretet” nyelvén beszél róluk.

A „teljes igazságra” törekvés azt a gondolatot is feltételezi, hogy a magánemberi sors és a népi, nemzeti, közösségi élet nagy fordulatait megfelelő időtávlatban kell szemlélni. Szükségszerű, legalábbis logikus, hogy a korszakváltásokat tematizáló műveit Kodolányi ciklusokká fejleszti: a tatárjárás csapásába belejátszott II. Endrének a királyi hatalmat gyöngítő birtokadományozó politikája, de Julianus barát és

társai heroikus kísérlete is keleti őseink-rokonaink megtérítésére. S elválaszthatatlan kollektív történelmi emlékezetünkől a boldoggá, majd szentté avatott Margit királylány askézikus élete, önfeláldozó keresztény példamutatása. A tragikus és a – környezetében – szatirikus az ő alakjában megváltássá szakralizálódik. Más példák és az elemzés oldalágai helyett térjünk ki itt egy visszatérő bírálati szempontra, a hosszadalmasság, a túlírttság veszélyére. Nyers szókimondása miatt egy tízegynéhány éve leírt kritikából idézek, Bán Zoltán Andráséból, aki egyébként „alig ismert remekműnek” aposztrofálja a *Boldog békeidőket*, és osztozik Németh László véleményében: a fiatal Kodolányi „a magyar realista novella legkülönb mesterei közé” emelkedett. De gondolatmenete ezután eltér „szekundánsától”, úgy véli: „Kodolányi a novellák után mintegy szakmányban írta történelmi nagyregényeit, a rémületes terjedelmű iratokat, melyek mára nagyrészt olvashatatlanokká váltak, mindekelőtt a szerző által kifundált, ősmagyarnak hitt-vélt-remélt nyelvhasználat miatt. A közönség és a kritika ítélete ezúttal találkozott, úgy látszik, e történelmi regények joggal tűntek el a süllyesztőben.”

A nyelvi archaizálásról szóló vitát idő híján ezúttal félretehetjük. A „szakmányban” (gépiesen, nem teljesen odaadással) írásról annyit, hogy 1945 előtt a regényíró Kodolányi gyakran kényszerült időprésben dolgozni, de történelmi regényeire készülve hatalmas emlékezőtehetségtől és idegennyelv-ismerettől támogatott olvasottságára, a legfrissebb kutatási eredményekben való filológiai jártasságára támaszkodott. Rónay György ambivalens érzelmeket táplált iránta, de tárgyilagosan elismerte, hogy a *Boldog Margit* írójának tájékozottnak kellett lennie a középkori szerzetesrendek és -mozgalmak histográfiájában és hogy megvolt benne a képesség, hogy a tudományos eredményeket az epika nyelvére fordítsa. Jelenits István találóan írja a történelmi regények szerzőjéről: „a historikum nem önmagáért érdekelte, de ez a legkevésbé sem tartotta vissza attól, hogy szinte »szent áhítattal« megrajzolja a legapróbb részletekig s a lehető legteljesebb hűséggel.” A *Vízözön* (eredetileg *Vízöntő*) című regényt elemző Kabdebó Lóránt finom érvek sokaságával bizonyítja, hogy Kodolányi epikus látomásának – fontos különbségek ellenére – Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje* közelében van a helye és rangja a magyar irodalom történetében. Témánk szempontjából Kabdebónak azt a megfigyelését hangsúlyozzuk, hogy életrajzi, történelmi és poétikai kényszer együttesen vezette Kodolányit a műve szerkezetét és terjedelmét meghatározó kettőzésre. „A katasztrófát váró Kodolányi felkészült a világ népei által – saját meséik elemeivel színezetten – előadott pusztulás-történet poétikai átélésére. Csakhogy a várható vihar átsöpört a jelenen, máris a túléltség képletét alakítva. Ezért az író megduplázta történetét: az özönvízmondát megelőzi egy világháború-történet, amely történelmi okként vezeti fel a büntetésként jelentkező természeti katasztrófát.” A „szakmányban” készült iratok és a „rémületes

terjedelem” dolgában nincs olyan konszenzus kritikusok és olvasók között, amely a bíráló süllyesztő-vízióját megindokolná. Bár ez nem jelenti azt, hogy akár a java Kodolányi-regényekben is ne akadhatnak elaprózott részletek, rövidíthető fejezetek.

Huxley esszéjére visszatérve a tragédiáról és a teljes igazságról, emlékeznünk kell, hogy az maga sem „vegytisztá” gondolati kísérlet, hanem utolsó bekezdésében egy bölcs kompromisszum lehetőségét mérlegeli. „A tragédia túlságosan értékes”, mondja, „nem engedhetjük kihalni. Elvégre nincs semmiféle olyan ok, amiért a kétféle irodalom – a vegytiszta és a nem vegytiszta, a teljes igazság irodalma és a részleges igazság irodalma – ne élhetne egyidejűleg, mindegyik a maga szférájában. Az emberi szellemnek mind a kettőre szüksége van.” Kodolányinál van rá példa, hogy a betét és a műegész, a mikro- és a makrokozmosz olyan finom aprómunkával van egybedolgozva, egymást tükrözésük annyira tökéletes, hogy a kisebb a nagyobb nélkül is érvényes; ilyenkor a rész a tragédiához áll közelebb, az egész a teljes igazsághoz. Majdnem megvalósul ez a korreláció *A vas fiai*-ban a kunok megkeresztelését és asszimilációjuk végzetes kísérletét elbeszélő, Köteny véres halálával záruló fejezetében. És teljesen megfelel a jelzett föltételeknek az *Én vagyok*-ba betétként illeszkedő, de szuverén műegyedként a maga lábán megálló *Jehuda bar Simon* – önálló kiadásai a bizonyíték. Hajlok rá, hogy Judás emlékirata hibátlanabb műremek, mint a Kodolányi által is javíthatónak ítélt nagyregény, de ez utóbbi nélkül a teljes igazság ábrázolásának egy gigantikus kísérletével lennénk szegényebbek.

SULYOK BERNADETT

Női szerepek és férfi nézőpontok Kodolányi nőalakjainak ábrázolásában

Az író mitikus tetralógiája
és a *Boldog békeidők* című regénye alapján

Miközben Kodolányi János ókori témájú regényeivel (*Vízözön* – 1946, *Új ég, új föld* – 1949, *Én vagyok* – 1950–51, *Az égő csipkebokor* – 1953) foglalkoztam, elsősorban mítoszkritikai és narratológiai aspektusból, azzal szembesültem, hogy e regényekben a férfi és nő kapcsolat bemutatása kifejezetten tradicionális, patriarchális módon történik. Ami nem oly meglepő, hiszen mitikus, prehistorikus időkbe helyezett történetekről van szó. Ám a narrátor szólamában – aki sokszor kilép a mítoszi térből s időből, a regények keletkezésének idejét jellemzi, s a későbbi olvasóhoz szól – szembetűnő a nők kissé előítéletekkel teli, olykor egyoldalú ábrázolása. Lássuk ebből a szempontból a négy mítoszregény főbb női karaktereit, valamint Kodolányinak a mítoszregényekkel párhuzamosan íródott, *Boldog békeidők* című regényének négy női szereplőjét. Ez utóbbi története a XX. század elején játszódik.

Hipotézisem szerint Kodolányi János férfiközpontúan gondolkodott, ebből következik az alapkérdés: mennyiben határozta meg Kodolányi biológiai neme regényei nőalakjainak megformálását. Túlzás lenne azt állítani, hogy Kodolányi nőgyűlölő volt, annyi azonban bizonyos, hogy regényeinek narrátorai és bizonyos szereplői előítélettel közelítenek a gyengébbik nemhez. Ha ennek biográfiai és pszichologizáló magyarázatát keressük, megállapíthatjuk, hogy gyökere a szerző szüleinek diszharmonikus párkapcsolatában keresendő, amely igen rossz hatást tett a gyermek lelki fejlődésére. A kis Kodolányi szülei korán elváltak, édesapja, Kodolányi Gyula erdészmérnök kifejezetten az édesanyja, Martinovich Ilona ellen nevelt. A férfi második házassága szintén boldogtalanságba torkollt, ami kialakíthatta benne, s közvetetten fiában is az egész női nem elutasítását, illetve fenntartásokkal kezelését. A fiú édesanyjával tizenéves koráig nem is találkozhatott, így nélkülöznie kellett az anyai szeretetet, melynek hiánya egész életében elkísérte. Főhőseinél viszatérő motívum az anyakomplexus, olyan asszonyt keresnek társul, aki az anyjukra hasonlít, illetve anyás természetű.

A női karakterek ábrázolásában feltűnő az elbeszélő férfi mivolta, idegenség-érzete, amiből szembenállás következik. Nőalakjai általában hisztérikusak, hiúk, féltékenyek, uralkodni akarnak a férfin, egyoldalúan ideges és követelőző, türelmetlen jellemek. Az ábrázolásban tetten érhető a nők biológiai meghatározottságának eltúlzása, a karaktereknek csupán e megszorításokkal együtt lehetnek értékes tulajdonságaik. Mindvégig megfigyelhető az elbeszélő oppozíciója, ironikus álláspontja.

A *Vízözön és az Új ég, új föld* című regények a sumér *Gilgames-eposz* parafrázisai, a mezopotámiai Erech városába – ami az özönvíz után Uruk néven épül fel újra – kalauzolják az olvasót. A *Vízözön* főhőse Utnapistim, a bölcs beavatott, aki bárkát épít, családját oda menekíti, s így élék túl az istenek csapását, Nannar, az Égi Gyík földre zuhanását, amit vízözön kísér. A másik főszereplő a gyermek, majd fiatalember Gilgames, Utnapistim fogadott fia. A későbbi Uruk városának ő lesz szakrális uralkodója. Hozzájuk három női karakter kapcsolódik szorosan: Utnapistim neje, Szabitum, Gilgames anyja, Risat-Ninlil, és későbbi felesége, Nurma.

A *Gilgames-eposz*hoz képest jelentős eltérés, hogy a regény Gilgames gyermek- és ifjúkorát a vízözön előtti időkbe helyezi. Anyja Risat-Ninlil, Ninszun istennő papnője, feladata a szerelmi szolgálat, ő a megszentelt kurtizán. Ninszun és férje, Lugalbanda Utnapistim nemzetségének égi védnökei, az ő tiszteletükre épített templomban él Risat-Ninlil. Utnapistim is többször tölti házában az éjszakát, ezekből néhány himnusz terem, melyekben elefántcsonttoronynak, egek kapujának, tisztaság edényének, aranyháznak nevezi Istárt – a katolikus loretoi litániában Szűz Máriát illetik ezek a magasztaló megnevezések. A narrátor tudatosan kapcsolja össze a sumér istennő és a kereszténység Mária-tiszteletét, aki a katolikusoknál már-már istennői funkciót tölt be a férfi princípiumot jelképező Szentháromság oldalán.

Risat-Ninlil foganása és gyermeket szülése szégyennek számít, mivel papnőként meddőséget fogadott. Rádásul a fiú csupaszon és úszóhártyák nélkül jön világra. Gilgames az új korszak előhírnöke, mivel az új embertípust már nem borítják pikkelyek és ujjai között nincs úszóhártya. Utnapistim a törvény szerint, mint ősanja papnőjének gyermekét örökbe fogadja. Akkor születik, mikor Utnapistim és Simetán, a csillagász elkezdik figyelni az égbolton Nannart, az Égi Gyíkot. Nannar gyermekének is nevezik, mivel a hold felbukkanásával egy időben fogant – ez a momentum jellemének negatív tulajdonságait vetíti előre.

Risat-Ninlil ösztöneivel mindent megérez, előrelát, álmfejtő képesség birtokában van. Viszonya a transzcendenciához merőben más, mint Utnapistimé. A szerelmi szolgálat által lép kapcsolatba az isteni szférával, amely a hozzá forduló férfiak testi jóllakatásán túl lelki és egyéb gondjaik meghallgatását, tanácsadást, értük való imádkozást jelent. Gist iskolamesterhez viszi, a fiú gyorsan halad a tudományban, hiszen Risat-Ninlil is tud írni-olvasni.

A férfi és nő kapcsolat két típusát példázza Utnapistim és Szabitum, valamint Gilgames és Nurma házassága. Szabitum talán az egyetlen teljesen pozitív nőalak a történetben. Kezdetől fogva férje mellett áll, céljaival egyetért, támogatja, érzelmi háttérrel és családi fészket biztosít számára. Párját alaposan ismeri, a Lugal királlyal – ő a Világtorony építője, városállamok zsarnoka – való szakítás bejelentésekor sem csalja meg előérzete: „Szabitum szorongva figyelt. Ha Utnapistim ilyen ünnepélyesen kezdte mondókáját, s öröndetes fordulatról szólott, mindig valami nagy baj származott belőle.”¹ Elhagyják a királyi palotát, s lakást bérelnek Erech egyik régi házában. Utnapistim vidéki birtokára utazik, fiuk eljár egy idős bölcshez tanulni, csak esténként jön haza, Szabitum, leánya és a szolgáló így vészeli át a szurippaki szónokok rémuralmának napjait. Az anya ebben az embert próbáló helyzetben is megállja helyét.

Az özönvíz tombolásakor a bárkában Szabitum a vezető a más-más vidékről, más-más szokásokkal érkező asszonyok között: ő csendesíti le az aggodalmaskodókat, mindig mosolyog, komoly és nyugodt marad. Amikor Szur-Szunabu kormányos óva inti a nőktől Gilgamest, ő Szabitum jellemét állítja ellenpéldaként. A kormányos így érvel ellene: „Szabitum más. Egészen más. Ő már nem nő, Gis. De láttad volna ifjúkorában. [...] A nő, fiam, nem is emberi lény. Csak hasonlít hozzá. A nő, Gis, akármilyen hívő lélek legyen is, nem tudja szívből megismerni és imádni Anut. Istárt, Inninit, Esharát imádja. Istár lakozik benne. Szül, mint Istár, öl, mint Istár.”² Ez egy tipikus férfiközpontú kirohanás. Tehát valaki akkor nem nő, ha biológiai funkciói szerint még kislány vagy már a változás korán túl van? Ezek szerint külön istene van a férfiaknak és a nőknek – nemük sajátosságainak megfelelően. Ha a nő nem képes maradéktalanul befogadni Anu tanításait, ebből az következik, hogy a férfi nem ismerheti meg teljességgel Istár misztériumait. Feloldhatatlan el-lentét van a férfi és a nő világa között, hiába emberek mindketten. Pontosabban a narrátor nézetei szerint: emberek és asszonyok. Tehát nem egyenlők.

Utnapistim és Szabitum az özönvíz elmúltával is a bárkán maradnak, az áradatok torkolatához kerülnek, halhatatlanság a jutalmuk. A végső öröklétben bekövetkezett egyesülésükben az élet teljessége érződik, ekkor férfi és nő mégis egyaránt eléri a misztikus eggyé olvadást az istenséggel, tehát egyenrangúak.

Gilgames, miután tanulmányait abbahagyta, egyik alkalommal a tengerparton sétálgatva pillantja meg először Nurmát. Gis elsőprő érzelmeit így magyarázza önmagának: „mintha már időtlen idők óta ismerné. Mintha egy fészkekből keltek volna

1 KODOLÁNYI János, *Vízözön*, Püski, Budapest, 1999, 276.

2 *Uo.*, 364.

ki.”³ A lelki társra találás érzetét fokozza a fizikai hasonlóság felfedezése: a lánynak sincs úszóhártyája, és a teste is csupasz. Nurma egyszerű, szegény családból származik, a városon kívül laknak, atyja kertész. Három lányuk közül ő a legkisebb, apja ivásra adta a fejét, és anyját gyakran megveri. A leányt tanítóhoz járatják, és egy számára ellenszenves férfihoz akarják adni – még hozzá vételár nélkül, sőt szülei fizetnek a kérőnek. A leány a szokásokhoz híven arra kéri Gilgamest, fizesse meg anyjának a vételarat, így mentse meg a nem kívánt házasságtól. Ám Gilgames minden kötöttséget félredobva felel: „Mit törődöm az ostoba homokóra-emberek szokásaival! Én Nannar fia vagyok. Te pedig majdnem mintha Nannar leánya volnál.”⁴ Itt az Égi Gyík fia motívum kiegészül női párjával – e kijelentéssel Gilgames maga mellé emeli Nurmát.

Másnap éjjel Gis megszökteti a lányt, egy szigetre utaznak, ahol boldogan élnek: „szívük könnyű volt, az Ég, a tenger pazar színekben villódzó, mint a buborék... és ők hitték, hogy sohasem pattan széjjel.”⁵ Lelkiállapotuk azt tükrözi, hogy a szerelmesek mind úgy érzik, ez az érzés örökké tart; a buborék kifejezés ugyanakkor arra utal, hogy az idő múlásával az érzelmek fakul, megjelennek a gondok, a másfelé hívó gondolatok. A szerelem nem jelent megoldást az élet egyéb problémáira. A sziget toposza tradicionálisan kivonulást jelent a világból, egy biztonságos, békés helyet, Gis és Nurma számára a kettes magánynak hódolást. A szigeten csodálatos házat találnak, ahol minden aranyból van, mintegy szerelmi révületük kivetüléseként.

Nurma szülei rájönnek, Gilgames szöktette meg lányukat. Ekkor anyja megátkozta: ne tudjon szeretni, ne legyen boldog soha. Gilgamest az apa átkozza meg, örök nyugtalanságot és nyomorúságot kíván neki. Ez a kettős átok előrevetíti későbbi nehézségeiket, elhidegülésüket és torzalkodásaikat.

A szerelmesek egyre többet gondolnak az elhagyott Szurippakra, hiába szeretik egymást, kétségek férkőznek közéjük. Ezzel párhuzamosan köszönt be az esős évszak, az aranykunyhó ólomkunyhóvá változik. Egyik éjjel Nurma azzal ébreszti fel Gist, hogy koporsó függ a falon. Nurma megérzi az anyai átkot, s azt gondolja, amit látott, anyja halálát jelzi. A Paradicsomból az Alvilágba kerülnek, a sziget a száműzetés helyévé válik, kínzó gondolataiktól nem szabadulhatnak: „lám, a világ távol volt, de az emberek gonoszsága és zűrzavara mégis behatolt hozzájuk. [...] Tudtán kívül szökni akart mindegyikük a szigetről, ebből az esős pokolból, ebből az ólomszínű Alvilágból, s mindegyik a másikat őrizte féltékeny tekintettel, vajon

3 *Uo.*, 232.

4 *Uo.*, 247.

5 *Uo.*, 249.

nem szöki-e meg.”⁶ Nem lehet rekonstruálni a paradicsomi állapotot, nem lehet a társadalmon kívül élni. Nurmát és Gilgamest visszahívja a közösség, nem tudnak elszakadni múltjuktól.

A narrátor humorosan értelmezi a szerelmesek konfliktusát: „Nem sokkal egyszerűbb-e arra gyanakodni, hogy minden baj oka az a három-négy ujjnyi különbség kettejük magassága között? Lányok, vigyázzatok! Ne kössétek sorsotokat olyan férfiúhoz, aki alacsonyabb nálatok. Ifjak, vigyázzatok! Óvakodjatok a nálatok magasabb nőktől. A vízözön óta észrevették ezt például a fényképészek is.” A narráció igen csapongó: az éppen elbeszélte helyzettől az ironikus általánosításig jut, mímelt nevelő szándékkal óva inti az ifúságot, végül egy anakronisztikus ugrással a XX. századi mátkapárok fényképezkedési szokásait taglalja. A tényleges probléma az, hogy Gilgames Nurma fölé igyekszik kerekedni, ám a lány nem adja meg magát. Egyikük sem akar a másik akaratának alárendelődni. Ugyanakkor vannak boldog óráik is, kapcsolatuk a szerelmi érzés hullámmását reprezentálja, Gilgames varázshatalma abban áll, hogy időről időre minden mást elfelednek, és meggyőződésük, hogy együtt bármire képesek.

Az elbeszélő nőkkel szembeni előítéletei mutatkoznak meg az alábbi reflexióban: „Bizony, igazat kell adnunk a remetéknek, szenteknek, és anachorétáknak, ha a lelki békeesség legfőbb ellenségének a nőt tekintik. [...] Bocsáss meg neki, értsd meg, de kerüld. Meg ne simogasd, különösképpen meg ne csókold. Még az is veszedelmes, ha testvéredet látod benne. Az meg végképpen, ha anyádat.”⁷ Mindez ironikus ellenpontosítása Gilgames viselkedésének, aki boldogan fogadja a fiatalasszony bejelentését, hogy várandós, és visszatérnek Szurippakba. Fiuk születik, akinek az Ur-Nungal nevet adják. Meglátogatják Nurma szüleit, ők lenézően fogadják Gilgamest. A férfi az eseményeket előre látván így fogadkozik: „– Majd leszek én még király, ti pedig megfulladtok, s agyaggá váltok.”⁸

Gilgames családja szeretettel fogadja Nurmát és a fiúcskát, a fiatalasszony mégis úgy érzi, gőgösek, titokban megvetik. Gilgames nem érti felesége sértettségét. A narrátor megnyilatkozása a férfiak sztereotíp gondolkodását példázza a női viselkedésről, a női kapcsolatokról. „Mert a nők természetüknél fogva gyűlölik egymást. Gyűlöletüket burkolhatják ideig-óráig barátságba, udvariasságba, kedvességbe, közös érdekbe, vallásos szemforgatásba, még rajongásba is. De nem létezővé nem tehetik. [...] Férfiember csodálkozva áll e feneketlen, elmúlhatatlan, szépiíthetetlen gyűlölet előtt. [...] a nőben, úgy látszik, még egy hatalmas, erőszakos lény is él, egy

6 *Uo.*, 287.

7 *Uo.*, 290–291.

8 *Uo.*, 312.

tömlőállat: az anyaméh. [...] Ez uralkodni, élni, terjeszkedni, falni és szülni akar. Ez egy zárt kozmosz, világkorszakokat rejt magában.”⁹

Mivel a női lét a férfiak elől elzárt világ – akárcsak a férfi biológikum a nőknek –, ezért számára ismeretlenként definiálja, ebből következően riasztónak, fenyegetőnek tartja. Az idézett kommentárban a feloldhatatlan idegenségérzettel ellenszenv párosul. Biológiai adottsága (fallikus jellege) a férfit ugyanannyira meghatározza, mint a narrátor által méhkirálynőszerű lényként jellemzett nőt. Egy női narrátor vajon hogyan vélekedne a férfiak fel-feltámadó szexuális promiskuitásáról, arról, hogy újabb és újabb nők meghódítására vágynak, természetük folyton hajtja valami újnak (legyen az nő, város, ország, találmány, elméletkonstruálás) a megismerésére, felfedezésére. Ehhez képest úgy tűnhet, a nő egyoldalúan csak biztonságra, stabilitásra vágyik. Természetesen a nemi jellegzetességektől eltérő egyedek mindig akadnak. A biológiai determinációt nem szükséges a valódinál nagyobb jelentőséggel felruházni, hiszen lelki rezdülései és szellemi képességei mindkét nemnek azonosak. A regény megírásának idején, az 1940-es évek közepén a női emancipáció gondolata nem volt széleskörűen elfogadott, a női egyenjogúságért, választójogért folytatott küzdelem világszerte javában tartott. Csupán az utóbbi kb. harminc évben állíthatjuk: a férfiak és a nők egyenlők, csak nem egyformák. Ám ez is csak a szavak szintjén létező tétel, a gyakorlat ennek sokszor ellentmond. A *Vízözön* narrátora a patriarchális társadalmi berendezkedés szellemében a hímnem javára billenti a mérleget.

Az elbeszélő vélekedése a nőkről és Gilgames viselkedése asszonyával merőben ellentétes, a narráció ironikus megvilágításba helyezi a házaspár kapcsolatát: miután megtudjuk, hogy „a nők örültek”,¹⁰ Gilgames szerelme állhatatosságáról biztosítja Nurmát, aki odaadja magát és megvallja, újra gyermeket vár. Az idill éles kontrasztban áll a nők békétlenségéről szóló elbeszélői kijelentésekkel.

Gilgames és Nurma gyakran beszélget a közelgő katasztrófáról, „amikor a Négy Állat a négy világtájról sorra letöri a pecsétet, és így szól: ’Töltsék ki!’ Nurma félt. Gilgames azonban nevetett.”¹¹ Ez egyértelmű utalás a bibliai *Jelenések könyve* csapásaira: ott hét pecsétet törnek fel, és a borzalmak hét csészéből zúdulnak a földre. Megfigyelhetjük a két nem eltérő viselkedését: a férfi bátran, vakmerően néz szembe a fenyegető jövővel, a nő szorong tőle, családtagjait és saját életét félti.

A vízözön tombolásakor azonban Gilgames mégiscsak Nurmánál keres menedéket, aki két gyermekükkel együtt szorosan magához vonja: „Mintha a testébe, méhének zárt, meleg világába akarná fogadni, ahol béke és biztonság van, ahová

⁹ *Uo.*, 317.

¹⁰ *Uo.*, 318.

¹¹ *Uo.*, 323.

nem hat a Vörös Sárkány dühe, pusztító tombolása. Arca szelídebb, mint valaha, isteni mosoly fénylik rajta.”¹² Úgy tűnik, Gis tudat alatt visszavágyik a magzati lét védettségébe, itt újra a nő biológiai meghatározottsága kerül előtérbe – ezúttal pozitív előjellel. Nurma ezúttal nem veszíti el a fejét, hanem megtartó erővé, szinte Istárrá válik.

Az *Új ég, új föld* történetében is meghatározó szerepet játszik Nurma, mint a főhős támasza és bírálója, Risat-Ninlil, az agg anya pedig bölcs álomfejtőként lép elének. Nurmát boldogtalanná teszi, hogy Gilgames Uruk királya lesz. Óva inti Lugal viselkedésétől, aki hatalomvágyból kötötte gúzsba birodalma három városállamát. A párkapcsolatokra általánosságban jellemző, ahogyan a férfi búcsúzásokor viselkednek. „Gilgames most megértette, mi az az erős kötelék, amivel Nurma magához fűzte őt. A gyengesége, a gyámoltalansága, a kiszolgáltatottsága. Az, hogy Nurma csak benne és csak általa élt [...] – Tudom, ó, Gis, hogy milyen gyenge vagy – suttogetta Nurma Gilgames nagy meglepetésére. – Mi lesz belőled nélkülem? Fejjel mégy a falnak”.¹³ Mindkettő a másikat gondolja tőle függőnek: a nő erőssége kiszolgáltatottság, a férfi bátorsága gyengeség. Az elbeszélő a mítoszok szférájába emeli őket: „Mintha Istár integetett volna az Alvilágba tűnő Dumuzinak, de mellette már ott állana az ifjú Dumuzi, azaz Ur-Nungal”.¹⁴

Nurma minden növényt és állatot egyaránt az emberi lét részének érez, igazi közege a folyóparti ház, ahol a természettel harmóniában élt. Az uruki királyi palotából folyton oda vágyódik vissza. Az elbeszélő gőgös, elszánt nőnek, kissé mizantrópnak ábrázolja: „megvetette az embereket. A férfiakat, mert gyermekes, ostoba nép, céltalannak látta mindazt, amiért lángolnak, fáradoznak, a nőket pedig mindenre kaphatóknak tartotta.”¹⁵ Minden gondolatát, érzését és cselekedetét férjéhez fűződő kapcsolata határozza meg. Ennek megfelelően kedélye hullámozó, néhány alkalommal határozottan hisztériás benyomást tesz, reakciói az eseményekre, a helyzetekre helyesek, alkati eredetűek, de hevességük eltúlzott.

Gilgames arra buzdítja feleségét, alakítson udvart körülöttük, ám Nurma nem érzi jól magát az uruki előkelők körében. Gilgames a kívülálló szemével nézi aszszonyát: „Védekezni csak olyan erő ellen lehet, aminek működésében van valami rendszer.”¹⁶ Ugyanakkor kapcsolatuk bensőségét jelzi a férfi gyakori megszólítása:

12 *Uo.*, 368.

13 KODOLÁNYI János, *Új ég, új föld. A Vízözön második része*, Püski, Budapest, 1999, 36.

14 *Uo.*

15 *Uo.*, 300.

16 *Uo.*, 134.

Nurma, ó, vesém és májam”.¹⁷ Egykori otthonuk, a folyóparti ház Lagashoz tartozik, ezért Nurma követeli, foglalják el azt a területet. Férjét hibáztatja saját elégedetlenségéért. Ur-Nungal áll hozzá legközelebb, mivel nem vakítja el a hatalom. Számára a legnagyobb érték: minden körülmények között megmaradni egyszerűnek s szerénynek.

Férj és feleség konfliktusa abból fakad, hogy másként viszonyulnak életük alakulásához: „Gilgames azonosította magát sorsával. Nurma örökké küzdött ellene.”¹⁸ A férfi ezért nem érti, miért óvja asszonya az Enkiduval való viadaltól. Azt viszont be kell látnia, feleségének igaza volt: hazugság veszi körül mindenfelől. Nurma a fejéhez vágja, amit senki más nem mer: „Héteemeletes tornyot építesz, s nem látod, hogy közben összeomlik körülöttünk minden!”¹⁹ Nurma az egyetlen, akinek a férfi megmagyarázza céljait: „Lugalhoz hasonlítanak, tornyomat a Világtoronyhoz mérik [...] megérthetnéd, hogy mást akarok, többet, szebbet, hatalmasabbat! Az én tornyom a földi világ hét lépcsőjét fogja az emberek elé állítani, s az élet hét fokozatát, a földi léttől az isteni valóság hatalmasságáig. [...] Aki ezt a hét emeletet bejárja s minden fokozaton áldozik annak a csillagistennek, aki az emeleten lakik, végezetül a legfelsőbb fokozatba lép, Anu ábrázolhatatlan, örök világába. Ahol nincs tér és nincs idő, csak a Minden van és a Semmi.”²⁰ Ugyanaz a szándék vezérli, mint ami Utnapistimet is vezette: eggyé válni a transzcendenciával. Míg Utnapistim ezt a meditáció és a békére való felszólítás által valósította meg, addig Gilgames a megálmodott monumentális tornyon keresztül szeretné elérni. Mivel Gilgames a beavatás hetedik fokozatát nem érte el, ezért törekszik anyagi manifesztációt adni a spirituálisnak.

Amikor Gilgames édesanyjával hosszú idő után újra találkozik a királyi palotában, nagyon aggnak és ijesztőnek látja: pikkelyei lekoptak, haja és fogai kihullottak. Azért hajdani vonásai is felsejlenek: „Arca mintha a régi arc, ajka a régi ajak, mosolya a régi mosoly lett volna. Mintha, mintha... Semmi sincs, de *mintha* mégis volna!”²¹ A lélek átsugárzása ez a mulandó porhüvelyen. Risat-Ninlil elsorolja, milyen sokféle jelentése van Gis nevének: trónus, férfi, ég, ragyogás, homlok, arc, vadkan és szív. Az egy jelölőhöz tartozó többféle jelentett az egy személyhez köthető számtalan szerep gondolatát idézi fel. Az egzisztencialista filozófia felfogása szerint az emberi élet célja – amint Martin Heidegger kifejtette a *Lét és időben* –, hogy a különféle társadalmi szerepeken túl felfedezze valódi lényét, legbelső magját, s ezt törekedjék

17 *Uo.*, 135.

18 *Uo.*, 273.

19 *Uo.*, 275.

20 *Uo.*

21 *Uo.*, 55.

maradéktalanul megvalósítani, ezáltal kiteljesíteni önmagát. Gilgames is ezen az úton halad, sok-sok magára vett szerepe után jut el a végső kérdésekhez: hol maradt benső énje, hová lett ifjúsága, hol a halhatatlanság?

Risat-Ninlil kettejük viszonyát a mítoszok nyelvén fogalmazza meg: ő egy árnyékalak, s ha meglátogatja őt a palota távoli zugában, akkor fia az Alvilágba leszálló Nap. Gilgames úgy érzi, édesanyja gyűlöli és irigylő a nála fiatalabbakat, ezért fél tőle. Az asszony arra kéri, álmait csak neki mesélje el: „Hiszen egész életem álom volt, fiam, s az álom: élet.”²² A Calderón óta toposzá vált metafora az agg papnő létszemléletének summázata.

Anyós és menyé nem szívelelik egymást, Risat-Ninlil úgy érzi, Nurma elrabolta tőle fiát, míg Nurma az anya állítólagos rossz befolyásától óvja férjét. Nurma azért időnként meglátogatja Ur-Nungal kíséretében, s élvezettel hallgatja régi történeteit, bölcsességeit. De mihelyt eljön tőle, újra gyanakodva gondol rá. A narrátor szerint anyós és meny viszonyában törvényszerű a másik el nem fogadása.

Gilgames felfedezi a lakosság elégedetlenségét, s rájön, ezt régóta elhallgatták előle, ekkor Nurma első felindulásában azt kívánja, végeztesse ki tisztségviselőit, hiszen ő előre megmondta, mindegyik hazug. A férfi anyjához megy tanácsot kérni. Risat-Ninlil elmondja, hogy ellenségei áldozatokkal és imádságokkal ostromolják Istárt, hogy távolítsa őt el Urukából. Az anya önálló döntésre serkentő választ ad: „a tennivaló a szívedbe van írva. Olvasd figyelmesen. És kövesd.”²³ Miután Gilgames Enkidura vonatkozó álmait megmagyarázza, e szavakkal bocsátja el: „Most már tudsz mindent, amit én tudok. Eddig is tudtad, csak nem értetted. Mindent tud az ember, fiam, de nem mindent ért.”²⁴ Risat-Ninlil a döntetlennel végződő viadal után mindkét férfit megöleli, fia álmát beteljesítve (Gilgames anyja lába elé veti a harci bárdot). Bár szépsége elveszett, és csak árnyéka egykori önmagának, a narrátor mintegy kompenzálásképpen valódi életbölcsességgel ruházza fel.

Az *égő csipkebokor* Kodolányi Mózes-parafrázisa, költői víziója a zsidó hit meg-alapítójának alakjáról. A történetből két asszonyt, Szetamont, Mósze egyiptomi királylány anyját, és Szeforát, hú feleségét emeljük ki. Szetamon alkotása, a vajúdó anya verse jelentős történetsszervező motívummá válik, felbukkan a főhős életének fordulópontjain. A papirusz kalandos úton más-más szereplőhöz kerül, mindenki misztikus jelentőséget tulajdonít neki. A Mósze világra jöttét elbeszélő fejezet címe: „Terád gondolkodok, szerelmem” – így kezdődik a szülni készülő hercegnő verse. A lírai betétet titokzatosság és ambivalencia hatja át, ellentéteket foglal egybe: kint és

22 *Uo.*, 59.

23 *Uo.*, 225.

24 *Uo.*, 254.

örömet, távolt és közelt, foganást és szülést, születést és halált. A nagy kezdőbetűvel írt Fiú a későbbi Jézusra is utal. Szetamon szülése egy istenfiú születésével válik egyenértékűvé, korábbi mítoszokat él át gyermeke által.

Szetamon ügyel rá, hogy fia abban a percben szülessen, amikor a Nap felbukkan a látóhatáron. A bába, egy öreg héber asszony ellopja a verset, hogy megmutassa a főpapnak, aki a csillagállások alapján úgy véli, a gyermeknek rendkívüli sorsa lesz, és anyja „kiválasztott Asszony az asszonyok között.”²⁵ Íme a hasonlóság Jézus és Mózes anyja között.

A főpap Amram, Mósze későbbi nevelőapja, de semmit sem tud a papirusz eredetéről: nem tudja eldönteni, hogy istenekről szóló misztikus költemény, vagy egyszerű dal. A „gyermeket ölében tartó Asszony” bálványára gondol. Ez a típusú szobor a kisdéd Jézust karjában tartó Szűz Mária előképe. Ilyenek az Íziszről készült ábrázolások, ölében a gyermek Hóruszal. Mindez annak bizonyítéka, hogy a mitikus létszemlélet analógiákban gondolkodik.

Mósze, mielőtt kormányzói tisztét elfoglalná Gósenben, kereskedőnek öltözve meglátogatja nevelőszüleit. Amram az együtt töltött nap emlékére neki ajándékozza a héber bábától kapott verset, cselekedetét egy belső hang sugalmazza. Mósze Mitanniba vezető hajóútja során veszi elő a papírtekercset. Önkéntelenül édesanyja, Szetamon jut eszébe, amilyennek kisgyermekként látta. Mellette fölbukkan a másik anyja, a héber Jozabét alakja is, aki tejével táplálta.

Szetamon küldetésének tekinti, hogy fiát minden ellenséges törekvéssel szemben életben tartsa, és uralkodóhoz méltó nevelésben részesítse. Az egykori szerelmes együttlétet szakrális egyesüléssé válik számára, amely a lét legnagyobb titkába vezette be. Szerelméhez a végsőig hű marad, a férfi nevét még apjának sem árulja el. „Őrizte, mint legnagyobb titkát, őrizte, ahogy egy beavatott őrzi a rábízott tudást.”²⁶ Amenhotep fáraó, az apja utolsó szavait az ő fülébe suttogja: születés, élet és halál, a földi élet minden jelensége álom. „Most már tudom, minden ember isten. [...] Ez az egyetlen valóság.”²⁷ Hasonló bölcsesség birtokosa, mint Risat-Ninlil, Gilgames anyja az *Új ég, új föld*-ben. Szetamon tudja: ha apja elmegy, már nem lesz senkije, akire fölnézhet. Fiát égi magasságba emeli: „a férfi, akinek odaadta magát, isteni férfiú, a gyermek isteni gyermek csakugyan.”²⁸ Amenhotep szerint az embereken nem lehet segíteni, mert amit keresnek, bennük van, csak meg kellene találniuk. De eljön majd a Kiválasztott, aki rávezeti őket Isten útjára. Szetamon apja fáradt arcát

25 KODOLÁNYI János, *Az égő csipkebokor I–II.*, Magvető, Budapest, 1983, 144. (I.)

26 *Uo.*, 222. (I.)

27 *Uo.*, 225. (I.)

28 *Uo.*, 230. (I.)

vizsgálva felismeri az igazságot: „Az arcok elmúlnak, a figyelő ugyanaz marad. A figyelő: az én. [...] mindenkiben ugyanaz a rejtelmes, örökkévaló, változatlan Szellem ragyog, ég, szemlél.”²⁹ Az isteni szikra lehetősége mindannyiunkban ott szunnyad, ez a tudás azonban elhamvad lelkében. Erős akarata konoksággá, céltudatossága vak rögeszmévé, bátorsága dacos önfejűséggé keményedik fia trónra emelésének szolgálatában.

Szefóra Jethro főpap leánya, aki a fáraó udvarában Mitanni követeként működött, amikor Mósze még kisgyermek volt. Később visszatér hazájába, s a főpapi tevékenységtől visszavonultan kisebb csoportok lelki életét vezeti. Leánya, Szefóra tizenöt esztendő, kerek arcú, gyöngéd és félénk természetű, kusita anyjától világosbarna haját és sötétkék szemét örökölte. A narrátor szerint ő az ideális nőtípus: sorsát alázattal elfogadja minden fordulatával és eseménytelenségével, ösztöneivel érti meg mindazt, ami ésszel felfoghatatlan, szíve csordultig telt szelídséggel. Az elbeszélő behelyezkedik hősnője lelkivilágába, átképzéletes beszédmódot alkalmaz: „Az ember szívében él az Isten, engedelmesen hagyni kell, hogy ő éljen s ne én, az ember. [...] Rá kell bíznom magamat aggodalom, vívódás, ellenállás nélkül, alázatosan, szelíden.”³⁰ Szefóra elhatározza, ahhoz a férfhoz megy feleségül, aki ki tudja húzni a földből Jethro csodálatos botját. Az eljövendő férfiről így vélekedik: „Az Ég küldötte lesz, valamikor, korábbi világkorszakokban és életekben együtt voltak már, s együtt fognak maradni mindörökké”.³¹ Az archaikus ember a lélekvandorlás, a reinkarnáció tanát vallja. Az egyén élete egy mítoszi előképhez, mintához illeszkedik, lénye azonos számtalan elődjével, és hite szerint további megtestesüléseiben is egy sorozat folytatása lesz.

Jethro nemzetségeit a lakosság többi része egy faragott bálvány előtti hódolásra akarja kényszeríteni. Ekkor bukkan fel Mósze, és menti meg őket. Mósze számáráton érkezik – ami Jézus hasonló jeruzsálemi bevonulását asszociálja. Jethrónak Uszirszafigént mutatkozik be. A főpap megismeri és viszonzozza a titkos jelet, amivel beavatottsági foka iránt érdeklődik.

Mósze olyan feleséget választ, aki két anyjára emlékezteti, az ő szerepüket viszi tovább, vagyis hivatása a családjáról való gondoskodás. „Ekkor látta a férfi, hogy mennyire hasonlít a leány szeme anyjának, Szetamonnak tiszta, zöld szeméhez, de másik anyjának, Jozabétnek sötét szeméhez is.” Mósze és Szefóra egyaránt érintetlenül lépnek a házasság kötelékébe. „Tudták, most olyan ünnepet ülnék, ami halálukig tart, s erősen megfogadták magukban, hogy ünnepé teszik egymás szá-

29 *Uo.*, 236. (I.)

30 *Uo.*, 82. (II.)

31 *Uo.*, 87. (II.)

mára az életet.”³² A narrátor a házaspár szerelmét a szakralitás szférájába emeli. Férje Szeférában valami madárszerűt fedez fel, ezért Cipporának, Madárkának becézi. A nő fejlett érzékeivel tudja, látja, mikor, merre jár az ura, megérzi a rá leselkedő veszélyeket. Két fiúgyermekük, Gersom és Eleázár születik. A férfi teljes odaadással családjának és gyülekezete kis körének él. Élete újabb szakaszába akkor lép, amikor az égő csipkebokorban megnyilatkozó Isten parancsára elindul Gósenbe, hogy kihozza a hébereket az egyiptomi szolgaságból.

Meribat Kadesben végre újra egyesül Mósze a családjával, Ciporrával, a két fiúval és Jethróval. Ciporrának férje alakjáról a köszikla jut eszébe. Később Szent Pétert nevezi Jézus kösziklának, akire egyházát építi. Mósze vállain szintén egy új vallás alapjai nyugodnak. Szeféra nézőpontja két fejezetben (Harmadik könyv 27–28.) jelenik meg, bepillantathatunk a magára hagyott nő félelmeibe. Mósze soha nem közeledik hozzá, mert akihez az Úr mindig szól, annak folyamatos önmegtartóztatást kell gyakorolnia. Érti, hogy urát halálos veszély fenyegeti, és erőszakos módon fog meghalni. A héberek világába nem tud beilleszkedni, idegenként mozog közöttük.

Mósze kijelöli utódját, Jósuaht, beavatja mindabba a titkos tudásba, amit hosszú élete során, 120 év alatt megtanult. Saját ruhájában vezeti a nép közé, ezzel is jelezve, ráruházta hatalmát. Ekkorra feleségétől és fiaitól teljesen elszakadt, nem köti semmi a földi világhoz. Alakjában felerősödik a zordon nagyság, fokozatosan elszakítja a szálakat, amelyek az emberekhez fűzik, a megkövezés előtt szinte jeges magány veszi körül. Holttestét Jósuaht és Pinehasz, ifjúkori barátja egy sziklabarlangban helyezik örök nyugalomra, egyetlen kísérőjük Szeféra. Idősebb fiát mint elsőszülöttet megölik, kisebbik fia a lázadókkal vívott harcban esik el.

Szeféra, a sorsát minden körülmények között vállaló, mindenbe belenyugvó, családjának élő asszony alakja mellett Kodoányi másik, egyértelműen pozitív hősnője Judith, Jehuda titkolt szerelme az *Én vagyok* című regényben. Ennek története az *Újszövetség* sajátos interpretációja, variáció az áldozat és az áruló kettősenek, Jézus és Júdás alakjának bemutatására, ami a XX. századi világirodalom egyik kedvelt témája.

A regény betéttörténete Jehuda bar Simon visszaemlékezése (12. fejezet) gyermek- és ifjúkorára, mielőtt még Jézussal megismerkedett volna. Jehuda legjobb barátja anyai nagybátyja, akit szintén Jehudának hívnak. A névegyezés és sorsuk párhuzamossága énmegkettőződést sejtet, az idősebb Jehuda a főszereplő alteregójaként is értelmezhető. Nagybátyja a szélsőséges héber nacionalista típusa, minden bevándorlótól meg akarja tisztítani Jiszraél. Mindketten ugyanabba a nőbe szerelmesek, és bár más-más módon, de tönkreteszik életét.

32 Uo., 154. (II.)

Amikor Jehuda négy évig tartó külhoni kereskedés után visszatér, nagybátyja oldalán ifjú feleséget talál, a tizenhat esztendőös Judithot, egy jómódú csónakkészítő család negyedik sarját. Már kisfiuk is született. A nagybáty időről időre eltűnik, néha több mint egy hétig sem kerül elő. Nagybátyja távollétében az ifjú rendszeresen késő estig marad sógornőjénél.

Jehuda vágyának és megvalósulásának paradoxona, hogy sokat ábrándozik szerető, odaadó feleségről, de amikor végre Judith szerelmét érezheti, rejtőzködniük kell. A nő boldog éneke anyjára emlékezteti. Judith Jehuda jellemének ellenpólusa, házasságtörő szerelmét kompromisszumok nélkül vállalja. Házassága megalázó börtöne helyett Jehuda felszabadítónak, életadónak hitt szerelmét választja. Jehuda azonban nem vállalja viszonyukat, mert a törvényt látszik sérteni. A nő viszont nem fél a törvénytől, mert Isten akaratát látja szenvedélyében. Lelki konfliktusa abból adódik, hogy felismeri, Jehuda sem méltó szerelmére: „Ne titkolózz, ne színlelj előttem [...] Már régóta tudom, hogy el akarsz hagyni engem és a gyermekedet.”³³ A férfi kicsinyesen, gyáván menekül előle, azt mondogatja, hogy elmegy a pusztába Jochanant követni. A vízbemerítő tanítása a titkos ismeretek iránti kíváncsisága miatt érdekli. Amikor Jochanant elfogják s börtönbe vetik, ez a lehetőség is megghiúsul. Jehuda számára már ekkor az ötlik fel egyetlen megoldásként, hogy nagybátyját feladja a hatóságoknál mint lázadót. A vívódásnak Judith vet véget: inkább eldobja életét, mintsem beletörődjék, s abban a helyzetben maradjon, amitől undorodik. A férfi apjától értesül, hogy Judith felakasztotta magát. Senkinek sem szól viszonyuk természetéről. Eszébe jut az öregasszony jóslata, akivel Nebo hegyén találkozott: „Átkozod a gyilkost, de a meggyilkolt nem átkoz senkit.”³⁴ Úgy értelmezi, a jövődőlés Judith halálára vonatkozik. Az emlékirat befejező bekezdései azonban azt sejtetik, még nincs vége Jehuda pokoljárásának, sorsát még nem teljesítette be. Elhárítja, hogy megkeresi a Kafarnahumban hallott nabit, és tanítványává szegődik.

Judith annak ellenére rokonszenves karakter, hogy nem fogadja el a rá mért sorsot, a képmutatást, mivel ellenkezik őszinte, jobbra vágó természetével. Ha Jehuda megszöktetné, új életet tudna kezdeni, meghitt családi hátteret biztosítana a nyughatatlan, folyton kereső Jehudának. Annyira megalázónak érzi helyzetét, a színlelést, a kettős életet, hogy inkább a halált választja. Az ő öngyilkosságát, s ebben játszott szerepét Jehuda nem vallja meg soha senkinek, még Jesuahnak sem. Emiatt nem képes igazán megtisztulni, ezáltal megtérni s hinni.

33 KODOLÁNYI JÁNOS, *Én vagyok I–II.*, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 171. (I.)

34 *Uo.*, 176. (I.)

A *Boldog békeidők* című regény 1949-ben született, a *Vízözön* és az *Új ég, új föld* között. Nyilvánvalóan önéletrajzi fogantatású, jó néhány szereplő azonosítható az író családjával és közvetlen környezetével: az apa Németh Gyula erdész, az anya Ilus, a két testvér Laci és Iluska. A történet 1904 nyarán játszódik, az Osztrák-Magyar Monarchia egyik dél-dunántúli, kevert lakosságú falujában, Pécsváradon. Ehhez a szűk metszetű kronotoposzhoz kevés eseményszámból szőtt, lassú folyású, kitérők és elágazások nélkül formálódó cselekmény társul. Az elbeszélő az utolsó fejezetben némileg tágabbra nyitja a regény dimenzióját, amikor az erdész két gyermekével hirtelen felkerekedik, s visszatér Zalába, az atyai házba. Bán Zoltán András 1993-as tanulmányában a bahtyini polifón regény ritka telítettségű változatának nevezi.³⁵ Megállapítja, hogy Bahtyin óta közhelynek számít: a regénynyelv nem egységes, hanem hangvételek eredője. A polifonikusság megjelenésére később visszatérünk.

Az egyes jeleneteket mindig valamelyik szereplő tudatán keresztül láttatja, bizonyos jeleneteket több szereplő szemszögéből is bemutat. A regény hat fejezetből áll, középpontja egy házassági válság és ennek következményei, amely a fiatal erdész és felesége együttélésében következik be. A többi szereplő külön története ennek a két embernek a krízistörténetéhez kapcsolódik. Amíg a feleség is jelen van, szikrázik a levegő az örökös feszültségtől, az indulatkitörésektől, a lelki viharoktól: végletes formákban jelennek meg az affektív reakciók. A házaspár egymást már csak kínozni tudja, megteremtve így a lélektani poklot, kommunikációs zárlat van kettejük közt, eljutnak az elidegenedettségek mélypontjáig.

A házastársak szétválásakor a feleség kiesik az elbeszélésből, ezáltal kiemelt szerepkörhöz jutnak addig mellékszereplőnek minősíthető alakok. Az első fejezet a fiatal anya elszállításával zárul, így hát semmi akadálya, hogy a házvezetőnő, Miszkolcziné, Julcsa néni vegye át a hatalmat az asszony nélkül maradt házban. A nyári szünidőre idehozatja zárdában tanuló lányát, Piroskát, hátha össze tudná boronálni a válófélben lévő erdésszel. Az erdész azonban a sváb cseléd lány, Kádi ágyának látogatója.

Németh tele van szexuális komplexusokkal: számára a női mell tabu, a vad vágy iránta mindvégig elfojtódik, mivel retteg a büntetéstől. Az ödipális vonzalom az anya alakjához kapcsolódik: „Mi az, amit a nők a ruhájuk alatt rejtegetnek, ami a férfiaknak nincsen. [...] Egyszer azután, mintha véletlenül tenné, belenyúlt a mama nyári blúzába. Puha domborúságot érzett, nem holmi idegen tárgyat, hanem eleven, sima, meleg testet. A következő pillanatban mama szigorúan ránézett, fülig

35 BÀN Zoltán András, *Egy alig ismert remekmű. Kodolányi János. Boldog békeidők* = Uő., *Az elme szabad állat*, Magvető, Budapest, 2000, 197–209.

elvörösödött, és égő ütést csattantott a kezére.”³⁶ Kádi első éjszakai meglátogatása előtt is hangsúlyosan jelenik meg a női mell: „egy aratóasszonyt látott a fa hűsében. A gyermekét szoptatta. Égő szemmel, szégyenkezve s mégis mohón figyelte a fiatal parasztasszonyt.”³⁷ Miskolczi Piroska alakján szintén mágnesként vonzza a kebel: „a melle, keményen és puhán domborodó melle, mert szüntelen azt a képet csalta az eszébe, hogy kibontja a pongyolát, kiemeli a fodrok és habok közül, s egy gögicselő gyerek szájába nyomja.”³⁸

A fő- és mellékszereplőket egyaránt a divat- és mintakövetés, a külsőségek determinálják. Az uniformis jellegű ruhák közül kiemelkedő szerepe van a katonai egyenruhának: a nők számára a szerelmet, a férfiak számára a fiatalságot s – paradox módon – a szabad életet jelenti. Kádi, a szutykos cseléd lány és Piroska, a finom úrilány egyaránt a katonai egyenruha bűvkörébe kerül. Németh és Piroska között akkor csattan el az egyetlen csók, mikor Piroska unszolására Németh végül magára ölti egykori uniformisának kabátját. A rákövetkező éjjelen Németh újra meglátogatja Kádit – mióta Piroska megérkezett, felhagyott az éjszakai cselédlátogatással. Kádi bejelenti, hogy terhes – természetesen hazudik, mint a regényben mindenki, gyermekének nem az erdész, hanem Józsi, az ostoba magyar kocsis az apja.

Piroska meglesi Némethet, amint a férfi Kádi bejelentésétől félőrülten bolyong a kertben, és hamisan értelmezi: „A Faember végképp letépte kagylóhéját. [...] A csók, amit kapott, nem hagyja aludni.”³⁹ Holott Németh éppen ekkor dönti el a még meg sem kezdődött szerelmi viszony végső lezárását.

Másnap Németh bejelenti, hogy szüleihez utazik a gyerekekkel együtt. Megtudja, hogy Józsit, a magyar kocsist agyba-főbe verték a svábok, a doktor szerint: „Meglottyant egy kicsit az agyveleje, de hát az nem sokat számít.”⁴⁰ Kádi beletörődik, hogy a kezét régóta kérő sváb gazda, Hans felesége legyen. Bán Zoltán András szerint a regény legkegyetlenebb, az olvashatóság határán járó, kíméletlen jelene, amelyben Hans előbb össze-vissza veri, majd az ágyra vetve meghágja a kiszolgáltatottan zokogó cselédlányt. Kádi még ekkor is azon morfondírozik: „megcsókolja-e Hans! [...] ha nem, egész élete elveszett.”⁴¹ Természetesen nem csókolja meg. A hazugságok és öncsalások kavalkádjában senki nem kaphat szeretetet.

36 KODOLÁNYI János, *Boldog békeidők*, Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1976, 113.

37 *Uo.*

38 *Uo.*, 222.

39 *Uo.*, 460.

40 *Uo.*, 470.

41 *Uo.*, 490.

Balogh Piroska tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az öltözködés, a kozmetika szigorú, áthághatatlan szabályrendszer az egyes szereplők személyes kapcsolataiban, különösen a Némethtel kapcsolatba kerülő három nő esetében.⁴² Az erdész erősnek s keménynek látszó egyéniség, valójában meglehetősen gyámoltalan, tétován botladozó, érzelmi zűrzavarban él. Gyerekeihez nem tud gyöngéd és meleg érzésekkel közeledni, így az apai örömben sincs része. Zalába hazatérvén ő ugyanazt kapja apjától, mint amit fia, Lacika, tőle: rideg szeretetlenséget, megfellebbezhetetlen tekintélyuralmat.

A szereplők identitászavara, elveszettsége abból a szakadékból fakad, mely az érző, gondolkodó emberi psziché s a ráöltött merev, mindenben uralkodni akaró jelmez, álarc között tátong. Személyes emberi kapcsolat kialakítása ebben a világban szinte lehetetlen: a szereplők nem látnak a kosztümök és szerepek mögé. A regény másik különlegessége az ironikus, gunyoros, szatirikus hangvétel, mely a képmutatást és álszentséget állítja pellengérre, s azt érzékelteti: minden felnőtt szereplő kicsinyes, földhözragadt, alantas, ám meg vannak róla győződve, hogy nagyra törő vágyak vezérlik őket. Ez alól nem kivétel az anya alakja sem, hiszen a mintakövetés határozza meg egész életét: úgy képzei el a szerelmet, ahogy a német képeslapok ábrázolják. A példa Erzsébet királyné transzcendentálissá növesztett alakja, s ha Némethné Erzsébet királyné, akkor Németh Ferenc Józsefet követi: „Korrekt volt, mint az Osztrák-Magyar Monarchia, amelynek császára vaságyon aludt, négykor kelt, dézsában fürdött, marhahúst evett, és elcsapta a sikkasztó minisztert.”⁴³ Mikor férje kiutasítja házából, a távozó, félig öntudatlan asszony azért úrinő módjára tipeg magas sarkú cipőjében.

A regény polifónsága abból fakad, hogy senki sem önmaga, nem a saját hangján szól, hanem történelmi, társadalmi vagy irodalmi példákat követ. Miskolcziné egyetlen giccses, édeskésen hamis, érzelmes leányregényt forgat, életét minduntalan ehhez igazítja, ebből olvas fel didaktikus szándékkal leányának. Piroska is irodalmi mintákat követ, iskolázottságának megfelelően már magasabbakat: „Olyan ez a ház, mint egy kastély Walter Scott Ivanhoe-jában”.⁴⁴ Az *Anyegint* is belekeveri sorsának értelmezésébe, ám elsősorban századvégi, kissé dekadens vagy magát annak képzelő-álmodó kisasszony. Az ő testén a ruha eszköz egy tradicionális házasság eléréséhez. Némethtel kacérkodván azt állítja, hogy az ő slingelt alsónadrágja többet ér, mint a suffragette-ek nadrágszoknyája, ami azt implikálja, a hagyomá-

42 BALOGH Piroska, *Öltözet és enteriőr Kodolányi János Boldog békeidők című regényében*, Somogy, 1998. jan. – febr. 59–64.

43 KODOLÁNYI, *Boldog békeidők*, 144.

44 *Uo.*, 224.

nyos női szerep, melyhez a slingelt nadrág segíti, meglátása szerint többet ér a nadrágszoknyások önmegvalósítási próbálkozásainál.

Kádi szintén a ruhák vonzásában él. Amikor megtalálja Németh hadnagyi egyenruháját a szekrényben, az emberi test formáit felvevő uniformist csókolja meg. A magyar kocsis Kádi szívét csalogató ruhája nem a sajátja, ha fölmondanak neki, lehúzzák róla, másnak adják. Kádi szerelmi választása tehát az öltözet alapján történik, ám a saját öltözetéhez képest inadekvát módon. Némethtel való kapcsolatában sajátos féloldalasság, kiszolgált-kiszolgáltató viszony alakul ki. Teherbe esése miatt aztán azt a férfit, Hanst is szolgáltnia kell, aki külseje alapján eredetileg egyenrangú kapcsolatot kínált volna számára. A szerencsétlen sváb cseléd lány gyakorta egy almanachból felszedett bárgyú ballada szerint ábrándozik.

A legrokonszenvesebb szereplő a kisfiú Lacika, a történet egyik szála az ötéves gyermek értelmének nyiladozását mutatja be. Az ő nézőpontjából szüleinek rossz házassága a család poklát, majd válásuk az anyától való megfosztottságot jelenti. Lacika tapasztalatai nyomán arra a következtetésre jut, hogy a felnőttek mind színlelnek, hazudnak – e felfedezése a naiv gyermekkor paradicsomából való kiűzetést jelenti. Lacika a számára érthetetlen dolgokat (az írást, bizonyos szavakat, szokásokat – pl. miért kell ünneplőt ölteni vasárnap) felnőtt összeesküvés részének tekinti, s egy hermetikus, mágikus kód- és jelrendszer részeként próbálja megfejteni. A felnőttek karneváljának hamisságát le akarja leplezni, egy őszintébb, személyes és egyetemes összefüggéseiben is érvényes jelrendszer kialakítására törekszik: nem házat és társadalmi pozíciót, hanem gondolataiból készülő kristálypalotát épít.

Összegzésként nézzük, milyen az ideális nőtípus Kodolányi számára, az elemzett regények szereplői alapján. Az egyik *Az égő csipkebokor* Szeffőrája, Mósze felesége, aki sorsát alázattal elfogadja minden fordulatóval és eseménytelenségével, ösztöneivel érti meg a transzcendenciát, s mindazt, ami ésszel felfoghatatlan. Szelíd és alázatos teremtmény, hivatása a családjáról, férjéről és gyermekeikről való gondoskodás, ebben látja életcélját és személyisége kiteljesedését. A másik ideális nőtípus a vele látszólag ellentétes lelki alkatú Judith, az *Én vagyok* Jehudájának titkolt szerelme. Ő házasságtörő viszonyt folytat, ezt kompromisszumok nélkül vállalná, Jehuda azonban nem hajlandó erre, mert a törvényt látszik sérteni. Judith viszont nem fél a törvénytől, mert Isten akaratát látja szenvedélyében. Leleki konfliktusa abból adódik, hogy felismeri, Jehuda sem méltó szerelmére. Annnyira megalázónak érzi helyzetét, a színlelést, a kettős életet, hogy inkább a halált választja. Azért csak látszólag ellentéte Szeffőra jellemének, mert ha Jehuda megszöktetné, ő is azt a tiszta életet élné, mint Mósze felesége, meghitt családi háttérrel biztosítana a nyughatatlan, folyton kereső Jehudának. Mindkét nőtípus az őszinteség és állhatatosság, az áldozatkészség megtestesítője, kifinomult érzelmeikkel és ösztönös módon lépnek kapcsolatba az is-

teni szférával, az önátadásban oldják fel személyiségüket. Szeforával azonos típusba sorolható Utnapistim felesége, Szabitum a *Vízözön*ből, aki férjét mindenben támogatja, s minden nehézség közepette kitart mellette, mindvégig méltó társa. E három hősnőhöz képest a *Boldog békeidők* női szereplői önálló elképzelés nélküli és alakoskodó figurák, nemcsak céljaik, vágyaik kisszerűek, hanem az őszinteség, az igazságra törekvés is hiányzik belőlük, ez eleve meggátolja őket, hogy boldogok, elégedettek legyenek. Vagyis Kodolányi számára legnagyobb érték az igazság szeretete; s ez nemcsak nőalakjai esetében érhető tetten, hanem a férfi főhősök is e mércéhez viszonyítva lesznek pozitív vagy negatív szemszögből ábrázolt karakterek: aki hazug, képmutató, azt ironikus távolságtartással állítja elénk.

ÁCS MARGIT

„A hazugság öl” Kodolányi János szociális indulatú novellái

A jobboldaliság bélyege miatt évtizedekig karanténban tartott írónak a pályája záró szakaszában írt mítosz-regényei mára meghozták az újjászületést – még ha csak csöndesen, szűk olvasói körben éledt is fel népszerűsége. A mítosz-regények Kodolányi-ját elfogadó közönség azonban elhessenti tudatából fiatalkori „baloldaliságát”, legalábbis furcsállva, vonakodva vesz róla tudomást, mint valamifajta kinőtt, jóvá tett eltévelyedésről. Én magam sem szerettem a húszas években írt novelláit. Hiába láttam, hogy kincsek halmozódtak fel bennük, néprajzi és tájnyelvi tudás, lenyűgöző emberismeret, nem voltam képes túltenni magamat az irányzatosságon, amely tagadhatatlanul nyomot hagyott rajtuk. Németh László „fordított népszínműiességnek” nevezte a lelki nyomor, az ordas földéhség, a magzat- és gyermekgyilkosság, emésztő gyűlölködés halmozását, de ezt inkább a *Sötétség* című kötet rovására írta egykorú, 1933-ban született kritikájában, az ezt követő *Küszöbről* már azt állapítja meg: „Ezek a novellák is bűnre, nyomorra, igazságtalanságra figyelmeztetnek; de van bennük egy költői mag, amely, érezzük, megért egy művet, s művet és nem vezércikket kívánt.” Én nem láttam ezt a különbséget a két kötet novellái között akkor sem, amikor a marxista irodalomfelfogás, kötelező diákolvasmányok csömörétől émelyegve rossz, elfogult olvasóként, másokhoz hasonlóan túlreagáltam a Kodolányi-novellák társadalomkritikai célzatosságát, s most sem érzékelek lényegi különbséget, amikor friss, elemi erővel hatottak rám. Németh Lászlótól eltérően a *Sötétség* is. Az sem írható át vezércikkbe, s erről rögtön meggyőződhet az, aki elolvassa magának Kodolányinak a publicisztikai művét, az *A hazugság öl* című memorandumot az egyke-kérdésről, tehát ugyanarról, amiről az ez időben született elbeszélései szólnak. A memorandum kitűnő – később bővebben kitérek rá –, de mozgósító ereje meg sem közelíti a novellák okozta megrendülést, ha csak közvetlenül magát a témát nézzük is. De ezen felül, tehát az irányzatos társadalmi láteteleten felül kezd létezni, élni, szárnyalni minden egyes novella a *Sötétség* című kötetben is. Németh László 1933-as kritikája nem ad támpontot arra, hogy mit ért ama költőiségen, amellyel szerinte az erre következő kötet gyarapodott, s joggal feltételezhető, hogy inkább személyes irritáltsága, illetve rokonszenve irányította ítéletét az egyes írásokról. Alighanem mindkét elem egyszerre jelen volt a Kodolányi prózájához való viszonyában, de kontárkodás volna az erről való feltételezéseimet fejtegetni

(itt szerencsére nincs is idő rá), csupán jelezni szeretném, hogy érteni, átérezni vélem Németh ellentmondásos viszonyulását, noha nem osztozom fenntartásaiban. Ugyanakkor tisztelek kritikusai becsülete előtt, mert volt szíve Kodolányit mégis a magyar realista novella legnagyobb mesterei közé helyezni, Móricz és Tamási mellé.

Lukács György dicsérete többet árthat Kodolányinak fiatalkori prózája ügyében, mint Németh László bírálata. Lukács azt írta 1928-ban: „Kodolányi János parasztábrázolása nem elementáris naturalista opposíció a szokásos faluszépítéssel szemben, hanem a legszorosabb összefüggésben van tudatos propagandájával a mai társadalom megjavítása érdekében.” Lukács azonban nem éri be ennyivel. Kritikája végén kifogásolja, hogy a novellákban nem szerepeltetett az író más társadalmi osztályhoz tartozó embert. „Innen az ábrázolt világ szinte fojtóan szűk horizontja... Ezért terméketlen Kodolányi élelméjűsége és jó megfigyeléseiben gazdag kritikája Kassákkal és a kassákistákkal szemben: az ő elvont és tartalmatlan »új emberükkel« az éppoly tartalmatlan »örök emberit« állít szembe... Az utolsó évtized társadalmi átalakulásai válaszut elé állították az intelligenciát: a rohadó régi és a születni készülő új világ válaszútjára. Kodolányi egyelőre megállt az utak keresztezésénél.”

Kodolányi pár évvel később, 1931-ben írt és a Korunkban közölt, a *Baloldaliság – A marxista kritika gyermekbetegsége* című tanulmánya – anélkül, hogy a legcsekélyebb célzást is tenné Lukács Györgyre – válaszol az itt hangoztatott kívánalmakra: „Óvakodni kell attól, hogy egyes kritikusok saját hisztérikus követeléseiknek adjanak kifejezést... Csak annak a cselekvésnek van igazi értéke, amelyet önmagunk kényszerítünk ki önmagunkból, s amelyek saját helyzetünkől fakadnak.”

Merőben idegen volt tőlem, nemzedékünk nagyobb részétől az a „haladó” elvárás, amelyet Lukács bíráló szavai kifejeznek, s amelyet Kodolányi vitacikke is, a belső indíttatásnak mint feltételnek a hangoztatásával ugyan, de elfogad, nemhogy két évtizede, a rendszerváltás idején, már hatvanas-hetvenes évekbeli eszmélésünk kezdetén is. Könnyörtelenül be kell vallani: nem volt szemünk, szívünk arra a fajta nyomorúságra, amelyről Kodolányi ormánsági történetei számot adtak. A parasztság a háború utáni évtizedekben felmorzsolódott. Már nem gyilkolta önmagát, mert nem volt kit gyilkolni. A falvak előregedtek, az emberek ingáztak, ahol maradt élet vidéken, ott ugyanúgy a képernyő kék fénye villogott este az ablakokban, akár a városban, a falusi diszkókban is miniszoknyások voltak a lányok, és az ország minden talpalatnyi helyén csökkent a születésszám. Azt is be kell vallani, hogy e változások némelyikét öntudatlan hálával fogadtuk. A nagyobb egyéni szabadságot például, s azt, hogy a család többé nem volt, nem lehetett börtön a fiatalok számára. Közben azért az értelmiség egy része felemlegette mint nagy veszélyt, hogy megszűnt a tradíció, maga a család is megszűnőben, de épp a tradíciók mentésének szándékát nem tudta volna összeegyeztetni olyan el-

beszélésekkel, amelyekben a családi vagyoni védelmében fiatal anyákat gyilkolnak meg. Végére is a falu felszámolása során éppen a paraszti élet sötétsége, lélekölő mivolta szerepelt agitációs munícióként.

Mi változott meg ennnyire, hogy most lenyűgözve és döbbenetben olvastam ugyanazokat a novellákat? Csak annyi változás történt, hogy koromnál fogva már fontosabbak az élet elemi dolgai, a családi szolgálat, a gyermek-születés, az öregséggel-be-tegséggel járó kiszolgáltatottság, s ezért érdekeltőbb vagyok Kodolányi szereplőinek konfliktusaiban? Avagy elveszítette fontosságát a szabadság, mert immár szomorítóan szabad vagyok, s ezért nincs bennem többé ellenszenv a tradíció-közösségek, a család, a falu iránt? Ennél azért több a változás, a világ még nálam is nagyobbban változott. Először azt hittem, az újrászülető országos mélyszegegyesség tett fogékonyabbá a múlt század húszas éveinek világára. Igen, van benne valami, de nem hízeleg-hetek magamnak azzal, hogy ennnyire áthat a szamaritánus ösztön. Ráadásul a mai mélyszegegyesség lumpen-természetű; az az élethelyzet, amelyben Kodolányi alakjai vannak, inkább a mai kisvállalkozók élet-halál harcával állítható párhuzamba, akik egyelőre nem számítódnak a szegények közé, hiszen még tartják magukat. A Kodolányi-novellákban is minden ezért történik: a felszínen maradásért. Valami alapja a túlélésre szinte mindenkinek van a *Fegyvertelen* (1931) című elbeszélés főalakját kivéve, aki egyetlen, öregecske lovát adja el, hogy kihúzza a család tavaszig, pedig szobájuk hideg levegőjét is csak ennek a lovacskának a testmelege fűtötte valamelyest. Igaz, tökéletesen nincstelenek a kóbor cigányok is a *Rókatáncban* (1931), de az ő örökös „kiútjuk”, a bűnözés – a társadalmon kívüli lét privilégiuma. A parasztgazdák azonban, vagy a vékonydongájú falusi értelmiség, a tanító, az írnok – maga a társadalom. A család kicsi földtulajdona épp azért mindent felülmúló kincs, mert a lecsúszástól óvja meg őket, társadalmi önérzetük záloga. Földje Szép Zsuzskának egyedülálló asszonyszemély létére is van, feleségekkel művelteti, ez és a háza az utolsó pillanatig benne tartja a falu társadalmában a felé irányuló gyűlölet és megvetés ellenére, s akkor lesz kivert kutya, amikor a tulajdonából engedi magát kiforgatni. Böbék Samunak pedig annyira fontos a keserves munkával szerzett gazdasága, háza, állatai, amelyet a közelítő halála kiragad majd kezéből, hogy fia, menyje, családja, vagyis örökösei iránt az eleve benne égő gyűlölet örüllétté fokozódik, és mindent elpusztít önmagával együtt, csak nekik ne maradjon. Furcsa ez a gyűlölet: esztelen indulatátvitel, hiszen valójában a keserves robotot, az agyonhajszolt életét gyűlöli, az egész világot, s tehetetlenségét a sorsával szemben. Gyűlölete irtózatosságnak fogalmat lehet alkotnunk arról, mekkora életenergia, akaraterő fojtódott Böbék Samuba, a nyomorult, boldogtalan parasztemberbe. Nagy emberi formátum ködlik fel szemünk előtt, s óhatatlanul felüti fejét bennünk az elszörnyedés mellett a megilletődött tisztelet.

Így tehát nem a szegénység újjászületése miatt érzékelem most a fiatalkori Kodolányi-novellákat húsbavágónak, hiszen nem is mindig szólnak arról; s anynyi szegénység, amennyi az ormánsági portákon látható, a Kádár-korban sem volt ritka, s lám, akkor nem hoztak ki e novellák a sodromból. Ami viszont felkísért a húszas-harmincas évekből új, „piacgazdasági” élethelyzeteink között: a létbiztonság elvesztése, és ez a Kádár-korban hiányzott nyomorúságaink közül. A közveszélyes munkakerülés büntetőjogi kategóriáját bevezető totális rendszerben adottnak vetjük, hogy találunk munkahelyet, s fel se fogtuk, hogy e biztonságérzet elveszíthető. Ma el is vezett. A görcsös küszködés a folyton veszélyben forgó megélhetésért az az új/régi tapasztalat, amely ráhangolt az egykori ormánsági parasztok világának didergető ridegségére. Így már nem vagyok képes kétes esztétikai értékű, agitációs példabeszédet látni a szegény tanító fizetésemelésért való rimánkodásában az öszszehívott falugyűlésen, s megdermedt lélekkel fogadom a könyörtelen elutasítást. Pedig a motívum szó szerint ott szerepel *A hazugság öl* érvrendszerében is, az író a papok és a tanítók elüldözésére rámutatva bizonyítja, milyen értékbeli zülléshez vezet a primitív kuporiság. Ám a novella nem riadóztatja az agitátoroktól való utálkozásomat. Zsigierien valós a tanító megalázottsága és a gögös, önelégült buta indoklás a másik oldalon: nem kell tanító, úgyszincs gyerek a faluban, és még hogy azért akar házasodni, hogy családja legyen – neki, gyereke, amikor nekünk sincs?! – Példabeszéd? Illusztráció? Na és! – gondolja bennem az új világrendben százszor megalázott, leértékelt értelmiségi. És az ormánsági egykézésben ekkor a mai neoliberais, fanatikus haszonelvűség egyfajta előképe rémlik fel. A természetes életöröm, emberi szolidaritás, arányérzék kipurgálása a mindennapjainkból. Minden dolgunkban a kicsinyes, közönyös számítás, amely már szilárd erkölcsi normává tornázta fel magát, azt minősítve deviánsnak, aki számítás, azaz érdek nélkül tesz bármit is. Mondjuk, szeret egy csinos fiatalembert, mint az elvirágzott faluboszorkánya, Szép Zsuzska. Második gyereket akar szülni, mint a szegény, megkínzott menyecske a *Sötétségben*. Bámulatos, hogy Kodolányi már a múlt század húszas éveiben felismerte a még kamaszkorú világszellemben az emberi létminőséget alapjaiban veszélyeztető vonást.

A szóban forgó, a Parlament alelnökének, Huszár Károlynak címzett memorandum folyamatában, okokat és körülményeket is tekintetbe véve vizsgálja az ormánsági egykézést. Nem menti föl a parasztszaládokat, de feltárja, hogy milyen gazdasági, illetőleg törvényi okai vannak annak, hogy egyben akarják tartani a földjeiket, s ezért csak egyetlen örököst tőrnek meg. (Ez mindenképpen a szaládok kihalásához vezet hosszú távon, de a háború végzetesen felgyorsította a folyamatot: számosan ottvesztek a katonának besorozott egykék közül.) Látszólag a szaládok maguk okozzák saját vesztüket, de Kodolányi látja a gazdasági kényszert is a jelenségben. Az egykézésről a memorandum megírása előtt már lezajlott egy széleskörű vita, s

ott is felmerültek a gazdasági szempontok, de Kodolányi kivételes valóságismerettel foglalta össze a magyarországi földbirtok-megoszlás tragikus következménnyel járó elhibázottságát. Nem a paraszt átkos földéhsége az oka, hogy minden eszközzel védekeznek az apró családi földtulajdon szétesztódása ellen, hanem az, hogy a magyarországi birtokszerkezet lehetetlenné tette a földek gyarapítását a legjobb gazdálkodás mellett is a kisbirtokosok számára. Az érinthetetlen nagybirtokok mellett ezrével sorakoznak az apró paraszti földtulajdonok, amelyek épphogy ellátnak egy háztartást, szétesztásuk, vagy akár csak felezésük esetén már semmire se alkalmasak, senkit nem képesek eltartani. Kodolányi javaslatokat tett ésszerű földreformra, olyan szabályozásra (Ravasz László korábbi javaslatához csatlakozva), amely előnyhöz juttatná a több gyermeket nevelő családokat. Ezek a javaslatok nem érdektelenek a mai olvasónak sem, bár nyilván utópisztikus ötlet is jócskán van bennük. Ám ami igazán közel hozza a mához az értekezést, az a morális állapotokról szóló elemzés.

Az egyke-kérdésben lezajlott vitában többen erkölcsi szempontokat is hangoztattak, sőt, még a felekezetek között is volt egy pengeváltás, mert a katolikusok a protestantizmust is felelőssé tették az egyke-jelenségben. Kodolányi tagadja, hogy efféle vallási-erkölcsi oka volna Ormánság pusztulásának, ám mégis morális kérdésnek is tekinti az egyke-kérdést. Morális kérdésnek annyiban, hogy a társadalmi morál – nem a hirdetett, hanem a cselekedetekben megnyilvánuló – igenis alapjaiban kihat szerinte a nép erkölcsi meggyőződésének lebomlására. „Én már eljutottam odáig, hogy mindent ki merek mondani, mert a nemzetemet szeretem – írja a memorandumban. – A nép etikai érzésvilágát destruálja sok minden, amit a társadalma életében látnia kell. Destruálja a hazugság, a hipokrizis, a kétszínűség mérhetetlen elharapózása. Destruálja, hogy nem mutatkozhat annak, ami, hanem annak kell látszania, amit elvárnak vagy megkövetelnek tőle... Destruálja egészséges etikai érzésvilágát az, hogy miként kapcsolják bele a politikába, s miként kapcsolják bele a politikát az ő életébe... Destruálja egészen egyszerűen az, hogy ősi demokratikus, patriarkális társadalmi életébe minduntalan felsőbb hatalmak avatkoznak, mégpedig rendesen az erőszak képében.” [Kiemelések az eredetiben.] Később kiegészíti az itt felvetett gondolatot: „Be kell látnunk, hogy a nemzetnek kevésbé ártott az, amikor *nyíltan* jobbágnak és cselédnek nevezték, tartották, s úgy is bántak vele, mint ha egyenlő polgártársnak nevezik, de *valójában* ezer mérföldre szakadnak el tőle az őt kormányzó és adminisztráló intellektuális osztályok. Több haszon és egészség háramlott a parasztra abból, hogy a diétára nem velük választatták magukat a követek, mint abból, hogy szavazati s úgynevezett polgári jogokat adtak neki, a mandátumért kezeltek vele, etették-itatták, s szavazatát hite s meggyőződése ellenére zsarolták ki. *Jobb az őszinte és egyenes szolgaság, mint az áldemokrácia, állhumanizmus*

és *alidealizmus*.” [Kiemelés az eredetiben.] No persze, e kihívó mondatokat nem úgy kell érteni, hogy vissza a jobbágysághoz, vissza a szolgasághoz, félre a polgári jogokkal. Csak annyit jelentenek, hogy nem tűrhető tovább a hazugság, mert a hazugság öl, megöli a nemzetet. És ez utóbbit ma is elmondhatnánk.

„A háború után itt volt egy nép – írja a memorandumban Kodolányi –, amelyből kivészett az idealizmus csírája is, és a gyomrán kívül egyebet sem égen, sem földön nem ismert.” De volt-e korábban olyan egészséges etikai világképe a parasztságnak, volt-e benne emelkedett idealizmus, amelyre Kodolányi utal, s amelynek destruálását az államhatalomra, a középosztály önzésére és felelőtlenségére, valamint a háborúra terheli? Az érvelésben jól hangzik ez az elragadtatott pátoz, de idegen Kodolányinak, az írónak a látásától. Jobban ismeri ő az emberi természetet annál, semhogy idealizálná a paraszti mentalitást. Nem a földért való veszködés közeléből, régebbiről, messzebbiről származik a falusi öregasszonyok szemérmetlen és rosszindulatú otthonossága a halál dolgaiban, az a sertepertelés a haldokló körül, amelyet Kodolányi tettenért a *Sötétség*ben. Az idők, s a lélek mélyéről jön az ádáz bosszúvágy is, amely kitör Böbék Samu feleségéből szélütött zsarnoka mellett, midőn szelíd, zsolozsmázó hangon ráolvassa bűneit. Onnan jön az özvegyasszony anyák hárpia-ragaszkodása férjhez adott lányukhoz, hogy még a leány halála is elfogadhatóbb volna számukra, mint hogy elveszítsék hatalmukat és az ifjú férjnek engedjék át őt (*Gyermek születik*, 1932). Vagy a tüzes vérű, öregedő asszony bűnös lobogása első, igaz szeretője más asszonytól született daliás fia iránt, a szenvedélyes szerelem, amelyet még a férfi sanda szándékának felismerése sem képes kicsorbítani, s amelyet szinte kéjes önbüntetés követ (*Szép Zsuzska* (1923). Nehéz volna rásütni ezekre az örvénylő szenvedélyekre, hogy a nép egészséges erkölcsi érzületére vallanak. Ahogy a patriarkális társadalmi élet Kodolányi teremtményein hagyott egyik-másik nyoma sem mondható vonzónak, például az érzelmi nyomor, amelynek folytán a *Sötétség*ben az ifjú férj képtelen egy jó szót mondani haldokló feleségének, csak a magába roskadt üldögélése árulja el gyászát, szava nincsen se részvétre, se búcsúra. Mert a patriarkális rend megfosztotta a férfiakat gyöngéd érzelmeik artikulálásától, csupán parancsolni és káromkodni engedte őket.

Bonyolult képletet alkotnak tehát a szereplők, éppen morális szempontból rendkívül ellentmondásosak. Kodolányi viszonyulása hozzájuk ugyancsak több érzelmi rétegben történik a viszolygástól és megvetéstől a belátó megértésen át a gyengéd részvétig és néhány esetben a bátor jellemnek szóló csodálatig. Az ironikus-nosztalgikus-otthonos viszony lenyomata az a novella (*Emlék*, 1925), amelynek alterego-hőse arra ébred a vonaton egy csodálatosan mély és édes alvásból, hogy terebélyes parasztasszony ölébe borulva töltötte az éjszakát. A viszolygás, a harag pedig majd mindegyik történetben felbukkan egy-egy jellegzetes, torzult figura

megjelenítésekor. De Kodolányi igyekszik egyensúlyban tartani a mérleget, kivételes morális érzékenységgel. Ítélezéseiben mindig számot vet a bűn okaival. Például – s megint milyen meghökkentő aktualitás! – a rablógyilkossá vált cigányoknak a *Rókatáncban* elvégzett munkájukért előbb nem fizette meg a bért egy falubeli gazda. Megengedte ezt magának, mert nem vette emberszámba őket. Kodolányi viszont igen. Lényegében ezt vállalta a baloldalisággal. Hogy emberszámba vegye a társadalom minden egyes tagját.

Maga is tudta, hogy ez merő idealizmus. *Küszöb* (1926) című novellája a kom-mün – saját kamaszkora – idején játszódik, és a középosztályba született, forradalmi eszmékért hevülő diák alakjába nehéz volna őt magát nem belelátni. A novella kezdetén restelli az elaggott nagymama és a vénkisasszony nagynéni által képviselt családi hátteret a házba berobbanó vörös tiszt előtt, aki szolnoki iparosból lett tiszt-ként került egy zászlóalj élére. A tiszt kellő bölcsességgel tűri az úri hölgy ellenséges megjegyzéseit, a fiú számára annál kínosabb ez a méltatlankodás az elkommunizált tulajdon miatt. Háború van, elkapnak egy román kémeket, de a faluban sokan várják a románokat, inkább a románok, mint a Vörös Hadsereg – nesze neked, nemzeti érzés! Nem csoda, ha a fiú a honvédő forradalmárokhoz húz. Mégis fellázadnak ösztönei, amikor szeme láttára lepuffantják a szökésben levő kémeket, s a két fél közé reked: a családja árulónak tartja, de idegen számára a természetes valójában megmutatkozó forradalmi gárda is. Azt hihetnénk, Kodolányi ennek kapcsán leszámolt illúzióival, ám az hosszabb időbe telt. *A hazugság öl* írása idején még mindenesetre földreform javaslatai kapcsán megjegyzi: „Amikor ezeket a javaslatokat tettem, megijedtem egy kissé, mert látom, hogy minálunk minden esetben, amikor úgynevezett történelmi osztályok vagy tőkecsoportok érdekeit érintik, azonnal megjelennek a hangosak, s a bolsevizálás veszedelmét emlegetik. Jól tudtam ugyanis, hogy a föld ilyen birtoklásának módját a Szovjetunióban valósították meg, figyelemreméltó eredménnyel.” A magam elég felszínes ismeretei is elegendőek ahhoz, hogy ezt az analógiát tévesnek mondjam. Kodolányi javaslataiban nem a kolhozok rémképe jelent meg.

Baloldaliságának fűtőanyaga, a szociális érzékenység valószínűleg saját gyermeki kiszolgáltatottságának személyes élményéből is fakadt. Apja az elszegényedett köznemesi család sarjaként munkából, de úri munkából, főerdészként élt, és egész mentalitásában őrizte azt a gőgöt, amely elődeiben forrott ki reflex-szerűvé. Tüskés Tibor nagyszerű összefoglalást adott a család történetéről, annak alapján rajzolódik ki az apa alakja is, aki döntő befolyással volt író-fia sorsának alakulására. Illyés Gyula azt írta Petőfi-könyvében, hogy nem a szegényből lesz a forradalmár, hanem a deklasszáltból, aki elveszített valamit, s annak visszavételéért küzd, míg a szegény beletörődik sorsába. Igaz lehet ez, ha a két háború közötti időszak neves baloldali közszereplőinek származását tekintjük. Akár Kodolányiét. De e rideg tétel mellé

odakívánkozik egy sejtés: mind Pécsváradon, mind a Dráva-melléki Ormánságban egy szeretetlenségtől, anyátlanságtól szenvedő gyermek vigasztalódott az emberi környezet megfigyelésével. Pécsvárad etnikailag színes közege kimeríthetetlen „mese-könyv” lehetett, az Ormánságé, gyönyörű, ősi nyelvével, fojtogató titkaival korábban bölccsé érlelő.

„Csak annak a cselekvésnek van igazi értéke, amelyet önmagunk kényszerítünk ki önmagunkból, s amelyek saját helyzetünkéből fakadnak” – idéztem tanulmányom elején Kodolányit, hát nem vitás, hogy az ő meggyőződése szervesen nőtt ki tapasztalataiból, és abból a sok visszás érzést is tartalmazó szeretetből, amely a szülői háznál otthonosabb falusi környezethez fűzte. Leírásaiban érzéki valójában jelenik meg a falu talpasházaival, zajaival, székérszörgéssel, baromfiak kotyogásával, az öltözetekkel, látszik az öregek kézfején a fényesre száradt bőr, megörökítődött a mozdulat, ahogy tenyerével végigsimít az arcán a parasztasszony, ha jövevény toppan be a házba, a fiatal nők fehér lábszára, a kaszálatlan fű selyme, és mindenekelőtt a beszéd, a sajátosan ejtett szavak muzsikája, egy ma már szinte kiveszett nyelv. Nem szótárazva, grammatikai lejegyzésben, hanem úgy, ahogy használták évszázadok alatt. Kodolányi írói tekintete kegyetlenül leleplező, ahogy fürkészi a parasztházak sötét titkait, de a megírt világ érzékies valóságossága, meghökkentő elevensége miatt óhatatlanul engesztelő fény vonja be gyermekkorá elátkozott földjét, amelyet tagadhatatlanul szeretett.

VÁRADI-SIEVERS ILDIKÓ

Adalékok Kodolányi János finnországi tevékenységéhez

I. Kodolányi János és Finnország

Kodolányi János 1936 és 1938 között öt alkalommal járt Finnországban. A finn élmény, Finnország politikai, társadalmi berendezkedése és a népi hagyományokra épülő kultúrája nemcsak Kodolányi írói és közéleti munkásságának volt egyik meghatározó eleme, hanem eszmei, gondolkodói világképét és társadalompolitikai elképzeléseit is nagy mértékben formálta. „Nagyon jól érzem magam s a viszonyokba teljesen beleszoktam – írja Kodolányi 1937 februárjában a közép-finnországi Padasjokiból, ahol csaknem két hónapot töltött egy földműves házaspár otthonában. – Egész nap dolgozom, írom a történelmi regényt, írok cikket is és esténként tanulgatok finnül. Munkám jól halad, meg vagyok vele elégedve. És északi fényt is láttam, bár Helsinkiben is volt, mint hallom, ezzel egyik legfőbb kívánságom teljesült. Szép ez a nagy hó, a tiszta ég, az erdők és a tó, nagyon szép. A csend pedig, amelybe alig tör be valami Európa zavarából, valósággal lelki orvosság. Érzem, ha most még nem kellene visszautaznom, egész életemre sokat nyernék.”¹

Az útirajzokban megfogalmazott gondolatokból, az író visszaemlékezéseiből és finn barátaihoz írt leveleiből jól látszik, hogy Kodolányi – a felfedező utazókhoz és az antropológusokhoz hasonlóan – tudatosan készült útjaira. Sajat bevallása szerint Finnország és kultúrája iránti érdeklődése már korán (pécsi iskolás éve alatt) a finn eposz, a *Kalevala* olvasásakor felébredt.² Nagy valószínűséggel ennek az élménynek a hatására kezdte el a nyelvet tanulni a Budenz-féle finn nyelvtanból. A későbbiekben részben fokozódó kíváncsiságának kielégítése, részben a magyar nyelv rejtelmeinek megismerése végett a finnugor nyelvrokonságot vizsgálta, hangtörténeti, nyelvészeti tanulmányokat folytatott, továbbá finn irodalmi és történelmi könyveket olvasott.

1 Kodolányi János levele Artturi Kannistöhoz, Padasjoki, 1937. február 15., Kansallisarkisto, Suomalais-Ugrilainen Seuran Arkisto, Artturi Kannisto levelezése, A–K Kotelo 265.

2 KODOLÁNYI János, *Suomi, a csend országa* = Uő., *Suomi*, Magyar Élet, Budapest, 1944, 7.

Kodolányi jól ismerte a két világháború között magyar nyelven megjelent finn irodalmi műveket, viszont ezek számával és minőségével nem volt megelégedve. Ennek következtében egyre tudatosabbá vált benne az a felismerés, hogy ő is részt akar venni a finn alkotások – főként a klasszikusok – magyarra fordításában. Ezen törekvéseiben azonban még két tényező is fontos szerepet játszott: egyrészt a finn–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatokat szerette volna kibővíteni, kiszélesíteni, másrészt a „finn szellemet” kívánta közvetíteni a magyar olvasók számára. Ugyanis „Vikár lassanként nyugalomba megy s kell olyan írónak lennie, aki úgy tudja elmondani magyarul a finn lélek szavait, mint ahogyan ő tudta” – olvashatjuk a finn nyelvész, Artturi Kannistöhoz 1938. június végén írt levelében.³ Kodolányi fordításában jelent meg többek között 1942-ben Aleksis Kivi *Hét testvér* (*Seitsemän veljestä*) című regénye, Arvi Järventausta két regénye, a *Kereszt és varázsdob* (*Risti ja noitarumpu*), valamint *A mennyei mester* (*Taivaallinen puuseppä*). Kodolányi a regényeken kívül Eino Leino-verseket is fordított. Ezek a lírai alkotások az író és Képes Géza által szerkesztett *Északi csillagok* című antológiában láttak napvilágot.

Kodolányi az utazások előtt eldöntötte, hogy finnországi élményeit a magyar olvasóközönséggel is megosztja. Ez az elhatározás 1936 októberében, az első útjáról való hazaérkezése után még inkább felerősödött benne. Többek között ez fogalmazódik meg az Artturi Kannistónak írt levelében. „Feltétlenül meg kell tanulnom finnül, hogy dolgozhassam a finn irodalom megismertetése ügyében. Ezenkívül most már alaposabban szeretném megismerni Suomit politikai, gazdasági, társadalmi stb. tekintetben. Tanulmányaim anyagából további cikkeket kívánok írni a három napilapba, amelybe dolgozom, néhány folyóiratba s végül könyvet akarok kiadni Suomiról.”⁴ Kodolányi tapasztalatairól számos lapban, a *Pesti Napló*-ban, a *Szabadság*-ban és *Az Est*-ben is beszámolt. Finn tárgyú írásait jegyzeteivel kiegészítve kötetbe rendezte és útirajz formájában először 1937-ben a *Suomi, a csend országa*, majd két évvel később *Suomi titka* címmel jelentette meg. E két kötet némileg módosított változatából tevődik össze a *Suomi* című könyv, amely először 1942-ben, másodszor pedig 1944-ben jelent meg.⁵ A beszámolók a két világháború közötti korszakban és még később is igen nagy hatással voltak a magyarok Finnországról kialakított képére. A finn–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó Szopori Nagy Lajos szerint Kodolányi ezen alkotásainak

3 Kodolányi János levele Artturi Kannistöhoz, Budapest, 1938. június 29., Kansallisarkisto, Suomalais-Ugrilainen Seuran Arkisto, Artturi Kannisto levelezése, A-K Kotelo 265.

4 Kodolányi János levele Artturi Kannistöhoz, Budapest 1936. október 22., Kansallisarkisto, Suomalais-Ugrilainen Seuran Arkisto, Artturi Kannisto levelezése, A-K Kotelo 265.

5 Ifj. KODOLÁNYI JÁNOS, *Utószó* = KODOLÁNYI JÁNOS, *Suomi*, Magvető, Budapest, 1990, 273.

két nagy érdeme: egyrészt kiegészítették a Finnországról alkotott akkori ismereteket, másrészt pedig példaként írtak le bizonyos finn viszonyokat és finn emberi tulajdonságokat.⁶

Kodolányi az útirajzokban finnországi tevékenységéről, a finn kulturális és irodalmi élet jelentős személyiségeinek munkásságáról, a finn paraszti réteg helyzetéről, szokásairól, életkörülményeiről, továbbá a két világháború közötti finn társadalom berendezkedéséről és a népi hagyományokon alapuló finn demokrácia jellegzetes vonásairól számol be. A finn tárgyú írásokat olvasva azonban kiderül, hogy azok nemcsak az íróról és Finnországról szólnak, hanem a két világháború közötti Magyarország helyzetéről és sorsáról egyaránt.⁷ Kodolányi útirajzaival a népi írókhoz hasonlóan azokhoz a vitákhoz szólt hozzá, amelyek a két világháború között a magyarság ún. sorskérdései és az ország lehetséges fejlődési változatai körül bontakoztak ki. A népi író így a fennálló hatalmi rendszert bírálja, az egészségtelen birtokrendszer tarthatatlanságára, annak gyökeres megreformálásának szükségességére, valamint a paraszti életforma és kultúra felemelkedésének létfontosságára, a társadalmi struktúrák fogyatékoságaira és a magyarság lelki bajaira (frusztrációk, félelmek, szorongások, üldözési mániák, kisebbségi érzés és az „egyke” családtípus) hívja fel a figyelmet. Az író a magyar társadalom kritikája mellett – a finn és a magyar viszonyok párhuzamba állításával és Finnország „tökéletes” demokráciájának ábrázolásával – igyekezett a magyarság öntudatát megerősíteni, illetve egy „korszerűbb és boldogabb Magyarország” képét felvázolni.⁸

Ahogy a fentiekből is kiderül, Kodolányi utazásai során nem tudott elszakadni a magyarság problémáitól. Többek között ezzel a tényezővel magyarázható, hogy az útirajzokban elsősorban az író szubjektív reflexiója és egyéni nézőpontja kerül előtérbe. Emellett az is megállapítható, hogy Kodolányi nem törekedett arra, hogy az utazás során szerzett tapasztalatait tárgyilagosan írja le. Beszámolóiban inkább az egyéni, személyes tapasztalatokon, benyomásainak és gondolatainak szépirodalmi megformáltságán van a hangsúly. Az útirajzok ereje tulaj-

6 SZOPORI NAGY Lajos, *A finnek megítélésének hullámmzása Magyarországon = Hatalom és kultúra: plenáris előadások és kerekasztal vitaindítók*, szerk. Tuomo LAHDELMA – JANKOVICS József – NYERGES Judit – Petteri LAIHONEN, University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2002, 92.

7 IFJ. KODOLÁNYI, *I. m.*, 282–283.

8 KODOLÁNYI János, *Suomi titka* – Uő., *Suomi*, Magvető, Budapest, 1990, 214. Kodolányi szerint: „Mi a finn tükörben ismertük fel saját értékes tulajdonságainkat s tanultuk meg, hogyan kell finn példára, de magyar módszerrel előrevinnünk a magyarság ügyét s igenis, hisszük, hogy a megálmodott Magyarország egyszer éppúgy valósággá válik.” KODOLÁNYI János, *Finnek, magyarok* = Uő. – KÉPES Géza, *Északi csillagok. Finn rokonaink költészete*, Stádium Sajtóvállalat, Budapest, 1944, 4.

donképpen az az érzelmi telítettség, amellyel az utazó a magyar olvasóközönséget igyekszik megszólítani, illetve meggyőzni.

Kodolányit a finn viszonyok túlzott idealizálása miatt több alkalommal érte bírálat nemcsak magyar kritikusai, hanem közeli finn barátai részéről is. Artturi Kannisto és Arvi Järventausta finn társadalmi-, politikai berendezkedés realisabb ábrázolására ösztönözte őt, vagyis mindketten arra hívták fel a figyelmét, hogy a pozitív oldallal szemben a negatív dolgokat is észre kell vennie. Mellettük Lauri Hakulinen nyelvészprofesszor az író finn tárgyú beszámolóit olvasva arra a következtetésre jutott, hogy „*teljes idealizmussal*” mutatják be Finnországot.

2. Az utazás megvalósulása

Az utazásra ellenben csak akkor kerülhetett sor, amikor Kodolányi a *Magyarország* című délutáni napilap munkatársa lett, s ezáltal ön maga is fedezni tudta útiköltségeit. Ezt követően három alkalommal sikerült Finnországba eljutnia, és már a negyedik utat tervezte, amikor 1937. november 1-jén a lapnál felbontották munkaviszonyát.⁹ Céljáról azonban nem szeretett volna lemondani, hiszen úgy tervezte, hogy a *Julianus barát* című történelmi regényét Finnországban fejezi be.¹⁰ Minden bizonnyal útjának támogatása miatt kérelmezte az 1937-ben megalakult Magyar–Finn Társaságba való felvételét, amit a szervezet nem fogadott el. A sikertelen próbálkozás után a publicista, politikus és országgyűlési képviselő Bajcsy-Zsilinszky Endre ösztönözésére Hóman Bálint, vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult tanulmányi ösztöndíjat kérve.¹¹ Végül Jalsovitzky Károly államtitkár közölte az íróval, hogy az ösztöndíjat megkapta, de nem Finnországba, hanem Rómába. Kodolányi memorandumja szerint – annak ellenére, hogy a fent említett államtitkár megpróbálta lebeszélni a finn útról – Bajcsy-Zsilinszky biztatására nem a római, hanem a helsinki követségen jelentkezett.¹²

Az ösztöndíj körüli huzavona is rávilágít arra, hogy Kodolányi a beszámolóiban feszegetett kérdésekkel a két világháború közötti magyar politikai és társadalmi szféra egyik olyan kínos pontjára tapintott, amellyel elutasítást váltott ki a hatalom részéről. Az elgondolást kritizálók és ellenzők tábora nem nézte jó szemmel a finn rendszerre vonatkozó túlzott mértékű propagandát a fiatalok körében. Ugyanis úgy vélték, hogy Finnország népi-paraszti demokráciájával, társadalmi és politikai

9 KODOLÁNYI JÁNOS, *Arvi Järventausta és egyéb emlékek*, Sorsunk 1943, 452.

10 KODOLÁNYI JÁNOS, *Visszapillantó tükör*, Magvető, Budapest, 1968, 418.

11 *Uo.*, 418–419.

12 *Uo.*, 418.

berendezkedésével való megismerkedés szélesebb társadalmi körben nemcsak hogy felesleges, de kifejezetten veszélyes vállalkozás is. Erre jó példaként szolgál, hogy a Centrál kávéházban a már említett Jalsovitzky államtitkár arról igyekezett meggyőzni az író, hogy ne írjon Finnországról, sőt ne is utazzon oda többé, mert a „mi fejletlen és tudatlan» ifjúságunkat csak föllázítom a magyar viszonyok ellen” – emlékezik vissza az író.¹³

3. Belépés az idegen kultúrába

Az utazás céljaival, az író finnországi tevékenységével és megállapításaival kapcsolatban fontos szem előtt tartanunk azokat a tényezőket is, amelyek segítségével Kodolányi el tudott igazodni az új környezetben. Az ismeretlen kultúra szokásainak, társadalmának megismerésében jelentős szerepet játszott az író és a helybeliek között kialakult baráti és szellemi kapcsolat.¹⁴ Kodolányi finn baráti körének kiépítésében fontos szerepet töltött be a *Magyar Nyelvőr* szerkesztője, Balassa József,¹⁵ aki 1936 júliusában a következőre kérte meg a finn nyelvész Artturi Kannistót: „Kodolányi János, a kitűnő magyar regényíró augusztus hó folyamán néhány hetet akar Finnországban tölteni, hogy alkalma legyen megismerkedni a finn nép életével. [...] Arra kérem igen tisztelt tanár urat, ha Kodolányi barátom augusztus elején oda érkezik, fogadja őt szívesen, igazítsa útba, hogy mely vidéki városokat, falukat látogasson meg és ajánlja őt ottani barátainak pártfogásába.”¹⁶

Kodolányi 1936 augusztusában-szeptemberében – részben a fenti kérésnek és Kannisto közvetítő tevékenységének köszönhetően – számos olyan íróval, költővel, a tudományos és kulturális élet képviselőivel ismerkedett meg, mint például az írónő Maila Talvio, férje, a szlavista, J. J. Mikkola, a költő Martti Haavio és Arvi Kivimaa író. Leginkább azonban a Helsinki Egyetem finn nyelvészprofesszora, Lauri Hakulinen, valamint finnugor nyelvészprofesszora, Artturi Kannisto állt vele szorosabb kapcsolatban. Kodolányi emellett életre szóló barátságot kötött az író Arvi Järventausszal is. Az idegen világba történő belépés tulajdonképpen a Järventausszal való első találkozás során ment végbe. Ezt mutatja az is, ahogyan Kodolányi az első találkozás pillanatait felidézi: „Egy gyermeteg lelkű rajongót ismertem meg benne. S félig-meddig én is ilyen gyermekes

13 *Uo.*, 417.

14 Peter BURKE, *Útmutatás az utazástörténet számára*, ford. KÁRMÁN Gábor, Korall 2006/26., 6.

15 Balassa József 1920-tól 1940-ig a *Magyar Nyelvőr*t szerkesztette, a hazai nyelvtudomány egyik jelentős képviselője, fonetikával és nyelvjáráskutatással foglalkozott.

16 Artturi Kannisto levele Lauri Hakulinenhez, Tienhaara, Ykspää, 1936. július 16., Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Arkisto, SKS 1096:58:4.

rajongó voltam akkor, első finnországi tartózkodásom idején. Egymás szavába vágva beszélgettünk, én finnországi élményeimet mondtam el s dicsértem Finnországot, ő Magyarországiért lelkesedett. »Megtaláltam második hazámat«, – mondtam lelkesen. »Én is megtaláltam, Magyarországon« – mondta ő s mind a kettőnk szeme elhomályosodott. »Szeretnék itt élni Északon,« – mondtam én. »Szeretnék örökké ott lenni, lent élni, Délen!« – mondta ő. Egy cseppet sem viselkedtünk egymás iránt az új ismerősök udvarias tartózkodásával, vagy hűvösségével. Fenntartás nélkül kitértük szívünket.»¹⁷

A fenti nevekből is látható, hogy Kodolányi finn baráti köre jórészt olyan tudósokból, írókból és művészekből tevődött össze, akik a két világháború között több alkalommal is jártak Magyarországon, magyar ismeretségi körük szélesnek számított és a két ország közötti kulturális és tudományos együttműködés aktív, lelkes résztvevői, ápolói voltak. Ez a tényező és a finnek magyarok iránti rokonszenve nagymértékben hozzájárult az író 1936-os pozitív fogadtatásához Finnországban.

4. Kodolányi János társasági és közéleti tevékenysége Finnországban

Kodolányi társasági, közéleti tevékenységét és a finn társadalomról kialakított képét barátai közül leginkább Maila Talvio formálta. Az író nő közvetítésével ismerkedhetett meg a finn irodalmi és kulturális élet vezető személyiségeivel, magával a finn köztársasági elnökkel, az író nőnek köszönhetően jutott el Hartolába, ahol a finn népiskola rendszerét tanulmányozta és ugyancsak Talvio kezdeményezésére hívták meg arra az egyetemi ünnepségre, ahol az író – finnországi útjai során talán első alkalommal – beszédet tartott.

Kodolányi elsősorban a Talvio otthonában megtartott irodalmi műhelyben, az ún. „csütörtöki szemináriumokon” tartott előadások alkalmával tájékozódott a finn kulturális és irodalmi életéről. Az író ugyancsak ezeken a szemináriumokon ismerkedett meg Talvio és a köré csoportosuló írók, művészek nemzet- és társadalomszemléletével, amelynek középpontjában a parasztság életmódjának, hagyományának és kultúrájának idealizálása, a vidék viszonyainak eszményítése és a városi életforma elutasítása állt. Az úti beszámolókat olvasva megfigyelhető, hogy Kodolányi tapasztalati horizontját, a finn parasztságról szerzett tudását a Talvioék által képviselt és az író felé közvetített finn paraszttromantika jelentős mértékben formálta. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy Talvioék nézete a parasztság nemzetépítő szerepéről Kodolányi, illetve a népi írók társadalomszemléletétől sem állt távol.¹⁸

17 KODOLÁNYI, *Arvi Järventausta és egyéb emlékek*, 90.

18 KODOLÁNYI, *Suomi, a csend országa*, 62.

Az utazások során Kodolányit az a kérdés is foglalkoztatta, hogyan lehet a földműves lakosság helyzetén változtatni és kulturális-műveltségi szintjén javítani. Gyakorlati példát erre az 1908-ban Talvio kezdeményezésére alapított hartolai népfőiskola szolgáltatott, ahova Kodolányi a finn író, Arvi Kivimaa író, Musa Silver énekesnő és Beke Ödön magyar nyelvész társaságában látogatott el. Kodolányi a látogatás alkalmával szerzett élményeiről, a népfőiskola működéséről, illetve az intézményben uralkodó szellemről a *Szabadság* című lapban¹⁹ és útirajzaiban számolt be. Ezekből az írásokból látható, hogy a hartolai tapasztalatok Kodolányi szemléletére két szempontból voltak hatással. Az író egyrészt arra a meggyőződésre jutott, hogy a finn népiskolai rendszernek köszönhetően az értelmiség és a parasztság között olyan szoros viszony alakult ki, amely – nézőpontja szerint – a „legmagasabb kivirágzása a finn társadalom egységének”. Kodolányi e rétegek közötti szövetséget és együttműködést a magyarságra nézve mindenféleképpen példaértékűnek tartotta. Másrészt a hartolai út során szerzett tapasztalatok hatására az íróban a magyar népoktatás átalakításának gondolata, pontosabban a mezőgazdasági népesség nevelésének kérdése is felvetődött. A Teleki Pálnak írt nyílt levelében Kodolányi a finn népfőiskolai rendszer kiépítését szorgalmazza, hiszen szerinte egy magas szintű paraszti életmód és a földműves lakosság társadalmi felemelkedése a finn modellel teremthető meg.

A hartolai út mellett Kodolányit arra az 1938. március 24-én Helsinkiben megrendezett egyetemi ünnepségre is meghívták, ahol az író beszédet tartott. Erről a beszédéről az egyetemi ifjúság egyesületének éves beszámolójában egy rövid finn nyelvű ismertetés található. Eszerint Kodolányi az ünnepségen kifejtette, hogy Magyarország csak abban az esetben erősödhet meg és maradhat fenn, ha jövőjét a paraszti rétegre alapozza. Emellett azt is kifejtette, hogy az új írói nemzedék mindent megtesz annak érdekében, hogy ezt a célkitűzését megvalósítsa: vagyis a nemzet sorskérdésével foglalkoznak és igyekeznek minél jobban megismerkedni a néppel. Kodolányi beszédében elégedetten állapítja meg, hogy Magyarországon sokan meg akarnak ismerkedni Finnországgal. Ezt annál is inkább fontosnak tartja, mert az író szerint az idegen mintákkal ellentétben „Finnország számunkra az új Magyarország, a finn életet, szellemet úgy akarjuk a magyar földre plántálni mint egy szép virágot.”²⁰

19 KODOLÁNYI János, *Levél Finnországból*, Szabadság, 1938. március 5.

20 Saját fordítás, Satakuntalaisen osakunnan vuosijuhla, 1938. március 24., Helsingin Yliopiston Arkisto, Satakuntalainen osakunta, Toimintakertomukset 1937–38., Sat.O:Ea.33:67., „Suomi on meillä uusi Unkari, tahdomme istuttaa suomalaisen elämän unkarilaiseen maaperään, niinkuin kauniin kukan.”

Kodolányi „harmadikutas” elképzelése nem csupán ebben a beszédben tükröződött vissza, hanem ahogyan látni fogjuk, a magyar irodalmat bemutató írásaiban is.

5. Kodolányi János irodalmi tevékenysége Finnországban

Kodolányi a finn viszonyok tanulmányozása mellett arra is törekedett, hogy a magyar vidéken uralkodó állapotokat és a saját, illetve a népi írók célkitűzéseit, munkásságát bemutassa a finneknek. Többek között ennek fényében jelent meg 1936 őszén az *Uusi Suomi* és a *Suomalainen Suomi* című finn lapban Kodolányitól két írás,²¹ valamint egy, az íróval készült interjú.²² Kodolányi ezekben az írásokban a magyar irodalom népi-nemzeti irányvonalát képviselő írók munkásságát, céljait mutatta be, valamint a magyar vidék problémáit (a földkérdés, a nagybirtokrendszer, a parasztság elégtelen gazdasági, kulturális és szociális körülményei és az egyke problémája) vázolta föl.

Kodolányi ezen írásai két szempontból is jelentősek voltak. Egyrészt azért, mert az író a finn–magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok történetében egy új, a finnek számára csaknem ismeretlen témával jelentkezett, vagyis a magyar parasztság és a vidék súlyos problémáival foglalkozott. Kodolányi emellett igyekezett a magyarokról kialakult romantikus képet és kliséket Finnországban finomítani, módosítani. Ugyancsak ezt a szemléletmódot erősítette az ormánsági falu és nép életét ábrázoló *Feketevíz (Mustajoki)* című regénye, amely 1937-ben Helmi Helminen fordításában jelent meg, valamint az egyke problematikáját körbejáró *Földindulás (Maanjäritys)* című darab, amelyet Helsinkiben és Tamperében is bemutattak. Kodolányi írásai azonban nem csupán a magyar társadalom kritikájának nézőpontja miatt érdekesek, hanem azért is, mert ezekben tulajdonképpen a „harmadikutas” elképzelés tükröződik vissza.

21 KODOLÁNYI János, *Vanhoilla teillä ikuisia päämääriä kohti*, *Uusi Suomi* 1936. november 9., KODOLÁNYI János, *Soitto on suruista tehty*, *Suomalainen Suomi* 1936, 215–222. Az egyik írásban elsősorban a népi írók, Erdélyi, Németh László, Szabó Lőrinc és Tamási Aron munkásságát mutatta be. Ezt az áttekintést egy újabb cikk követte, amelyben az író a népi-nemzeti irodalmat, az 1848-as szabadságharc és forradalom irodalmi előkészítését, Arany János és Petőfi Sándor munkásságát ismertette.

22 KODOLÁNYI János, *Unkarin menneisyydellä ja nykyisyydellä ei ole rajaa*, *Uusi Suomi* 1936. augusztus 26.

6. Kodolányi János fogadtatása Finnországban

Kodolányi János finnországi tevékenységének fogadtatása 1936 őszén rendkívül pozitív volt. Napról napra új barátokra és ismerősökre tett szert, a finn irodalom és tudományos élet számos jelentős személyiségével és képviselőjével találkozott. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy a kezdeti termékeny írói, újságírói tevékenysége és mozgalmas társasági élete Finnországban a későbbiekben alábbhagyott. Ebben több tényező is szerepet játszhatott. Itt csupán utalni szeretnék a Nemeskéri Kiss János magyar követet leleplező riportra, amely a *Pesti Napló* 1936. október 24-i számában jelent meg.²³ Ebben a cikkben Kodolányi leírja, hogy Nemeskéri elismerően beszél a finnek erényeiről és azokról a nemzetkarakterológiai tulajdonságaikról (bátorság, becsület, szorgalom, takarékoság, tisztaság), amelyek a követ megítélése szerint minden egyes nép életében, fejlődésében meghatározók lehetnek. Az elismerő szavak után Kodolányi azonban rögtön a követ azon szavait idézte, amelyek a finnek nemtetszését kiváltották. Ezek nyomán Nemeskéri úgy gondolta, hogy „a svédek nélkül a finn ma olyan jelentéktelen finn-ugor törzs lenne egy orosz bolsevista birodalom kereteiben, akár a vogul vagy osztják.” Emellett a cikk alapján a követ azt is kifejtette, hogy a finnek a svédeknek köszönhetik a nyugati kultúra, a modern civilizáció megteremtését, a kereszténység elterjedését és az ország állami, politikai berendezkedésének kiépítését. Nézeteit összegezve a magyar követ még arra is emlékeztette Kodolányit, hogy „a svédeknek itt történelmi jogaik vannak. Amit itt ma látunk: kikötővárosokat, hajózást, ipart, magasabb kultúrát, állami intézményeket, mind a svédek csinálták. Hát persze, hogy felháborodnak akkor, ha például a svéd pénzen alapított egyetemről kijelentik, hogy az finn egyetem! Ezenkívül az oroszok ellen is elsősorban a svédek segítették őket. Sokezer svéd esett el a vörösök elleni harcokban! Ezt is csak meg kellene gondolniok a finneknek. De menjünk tovább: hiszen legnagyobb íróik Franzéntól kezdve Kiviig, Larin Kyöstiig mind svédek. Legfeljebb később finn nevet vettek fel.”²⁴

A riport megjelenését követően heves viták bontakoztak ki mind a finn sajtóban, mind a finn–magyar diplomáciai életben. A finn lapok s folyóiratok a követet és a cikk íróját is éles, negatív hangvételű kritikákkal illették. Emellett a finnországi kiadók nemcsak Kodolányi műveit nem voltak hajlandók közölni, de az íróról szóló cikkek megjelenését is megakadályozták. Ezt jól mutatja Arvi Järventausta Kodolányi Jánoshoz 1937. február 10-én kelt levele, amelyben arról olvashatunk, hogy „Az

23 KODOLÁNYI JÁNOS, *A svéd kérdés*, Pesti Napló 1936. október 24., 10.

24 *Uo.*

Ajan Suunta, amely interjúval bízott meg, egyetlen szót sem hajlandó szólni Rólad. Azokat a sorokat, amelyeket Rólad írtam, a szerkesztőség kihúzta.”²⁵ A Kodolányi megítélése körüli ellentmondások 1938-ra megoldódni látszottak. Ennek ellenére 1939 után az írónak – részben a második világháború kitörése, majd a két ország különböző politikai útjainak és viszonyainak alakulása, részben az író egészségi állapota miatt – nem volt több lehetősége arra, hogy az általa idealizált országba elutazzon.

7. Kodolányi János finnországi tevékenységének mérlege

Kodolányi János finnországi tevékenysége szorosan összekapcsolódott az írói politikai és társadalmi nézeteivel. Kodolányi tulajdonképpen, mint a magyarság sorsáért felelősséget vállaló író és az 1930-as évek Magyarországnak súlyos helyzetén javítani szándékozó értelmiségi utazott Finnországba. Ezt a fajta küldetéstudatot és írói szerepkört jól ábrázolja az is, ahogyan az ötödik, s egyben utolsó utazását követően az író saját tevékenységét röviden összefoglalta és értékelte: „elhatároztam, utánajárok a titoknak, elmegyek Finnországba, megtanulok finnül, fülemmel, szemmemmel, orrommal, tapintásommal, minden érzékszervemmel körültapogatom az életnek ezt a darabját, hogy a titok nyitjára jussak – s megfejtsem *a magunk titkait*.” Majd néhány sorral lejjebb így folytatja: „a kérdést két év óta százszor meg százszor fölvettem magamban is, a nyilvánosság előtt is: *mi az oka annak, hogy ez a maroknyi, alig négymilliós nép a kultúra, az emberiség és társadalmi biztonság olyan magas színvonalára emelkedett*, hogy példaképpül szolgálhat bármely nemzetnek, elsősorban pedig a magyarnak. Ha azután a titok nyitjára rálelünk, talán olyan tanulságokat vonhatunk le, amelyek Magyarország javára válnak.”²⁶ Kodolányi egy tökéletes, mintaszerű, illetve fiktív, utópisztikus országot teremtett magának, amelyen keresztül próbálta meg kívülről szemlélni a magyarságot. Egy képzeletbeli világra volt szüksége ahhoz, hogy tisztán lássa és láttassa a két világháború közötti Magyarország társadalmi, politikai helyzetét és problémáit.

25 KODOLÁNYI, *Arvi Järventausta és egyéb emlékek*, 282.

26 KODOLÁNYI, *Suomi titka*, 220–221.

RICHLY GÁBOR

Kodolányi János nemzetkonceptiója és kultúrfilozófiája a finn útirajzok tükrében¹

I. A reformokat sürgető népi író

Kodolányi János tevékenysége az elmúlt évtizedek során ismételten fel-felbukkant a finn–magyar kapcsolatok történetével foglalkozók szűk körében, ami nem meglepő, hiszen a népszerű író a két világháború között Finnországnak talán legnagyobb hatású propagálója, szépirodalmi művek fordítója, fontos személyes kapcsolatok ápolója volt.² És persze mindenekelőtt magával ragadó útibeszámolók szerzője, aminek köszönhetően a Finnország iránt érdeklődők számára Kodolányi János neve máig egyet jelent Suomiról szóló könyveivel.³ Arra azonban ma már csak az életmű alapo-

1 A jelen cikk az Európai minták, nemzeti önismeret, társadalmi integráció – magyar művelődés és társadalom 1867-től napjainkig nevű NKA-kutatás részeként készült az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékén. A szerző a projektben Paraszteldorádó a zord északon – Fennoskandia recepciója és a népi mozgalom törekvései a Horthy-korszakban munkacímű vizsgálatot folytat. A Kodolányival foglalkozó bővebb tanulmányt lásd RICHLY Gábor, *Egy népi író Finnország-élménye. Kodolányi János Suomijának eszmétörténeti háttere*, Válóság 2008/7., 78–98.

2 Kodolányi ilyen irányú tevékenységéről többek között *Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből*, szerk. Päivi HEIKKILÄ–KARIG Sára, Európa, Budapest, 1984.; Tüskés Tibor, *Kodolányi és a finnek* [1983] = Uő., *Az újraolvasott Kodolányi. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok*, Pannonia, Pécs, 2006, 77–90.; HORÁNYI Károly, *Egy megemlékezés tükrében. Kodolányi János. Ávi Järventausta és egyéb emlékek*, Irodalomtörténeti Közlemények 2002/5–6. 596–610.; IFJ. KODOLÁNYI János, *Utószó* = KODOLÁNYI János, *Suomi*, szerk. IFJ. KODOLÁNYI János, Magvető, Budapest, 1990, 273–283.; IFJ. KODOLÁNYI János, *Kodolányi János és Finnország*, Árgus 2001/2., 59–62.

3 A Suomiról szóló írások népszerűségét jelzi, hogy többször, többféle formában is kiadták őket. A csend országáról és Suomi titkáról írt könyvek (KODOLÁNYI János, *Suomi, a csend országa*, Cserépfalvi, Budapest, 1937. és KODOLÁNYI János, *Suomi titka*, Magyar Élet, Budapest, 1939.) néhány év elteltével a „Turul Könyvek” sorozatban közös kötetként is megjelentek, ezt a kiadást a Magyar Élet kiadó két év múlva – a cenzúra miatt némileg módosítva – újból megjelentette (KODOLÁNYI János, *Suomi*, Turul, Budapest, 1942. és KODOLÁNYI János, *Suomi*, Magyar Élet, Budapest, 1944.). A Magvető Kiadó életmű sorozatában ez a kiadás és a szerző saját kezűleg javított kézírata szolgált az újabb szövegvariáns alapjául (KODOLÁNYI János, *Suomi*, szerk. IFJ. KODOLÁNYI János, Magvető, Budapest, 1990.). E teljes szövegkiadások mellett két szemelvényes verzióval is igyekeztek kielégíteni az olvasói igényeket (KODOLÁNYI János, *A csend országa. Finnországi élmények*, illusztrálta FÁY Dezső, Stádium, Budapest, 1942., és KODOLÁNYI János, *Visszapillantó tükör*, Magvető, Budapest,

sabb ismerői gondolnak, ami a kortársak számára még magától értetődő volt, hogy a nemzeti sorskérdéseken töprengő író „Suomi titkát” kutatva lényegében a harmincas években kibontakozó népi mozgalom célkitűzéseit vetítette az északi rokonok idealizált hazájára – ezáltal olyan álomországot teremtve, amely ebben a formában valójában soha nem létezett. Mindezek alapján indokoltnak tűnik immár két emberöltő távlatából ismét felidézni, hogy Kodolányi Finnországról szóló írásaiban hogyan tükröződnek az egészséges nemzetről és kultúráról vallott elképzelései, amelyek sajátos, egyéni szint jelentettek a népi mozgalom – harmadik útnak is nevezett – átfogó reformprogramjában.

A népi írókkal foglalkozó szakirodalom többféle előzményt és nyitányként értelmezett eseményt tart számon a mozgalom indulását keresve. A mi szempontunkból elég annyit rögzíteni, hogy bárhol jelölik is ki a mozgalom kezdeteit, Kodolányi szinte mindenütt ott volt, személye megkerülhetetlen.⁴ Az ormánsági egyke-kérdésről írt memoranduma évekkel megelőzte Illyés híres, *Pusztulás* című írását, az Illyés nyomán kibontakozó vitához kapcsolódó *Baranyai utazás* a szociografikus falukutató irodalom egyik korai darabja. Az előzmények között emlegett Bartha Miklós Társaságnak Kodolányi is aktív tagja volt a húszas évek végén, rendszeresen publikált a társaság negyedévi folyóiratában, az *Új Magyar Földben*. 1931 novemberében ő is jelen volt a debreceni Déri Múzeumban, amikor az új írói csoportosulás öt vezéralakja először lépett fel közös irodalmi esten. Valószínűleg tőle származott a *Debreceni Káté* első szövegváltozata, amit két évvel később – Németh László átfogalmazásában – már a mozgalom programnyilatkozataként tartottak számon. És bár Kodolányi nehéz természete hamarosan a népi írókhoz fűződő kapcsolatát is beárnyékolta, mindvégig támogatta a *Válasz*, majd a *Sorsunk*

1968.). A jelen tanulmányban az első két kiadás szövegéből indultam ki, a közölt részleteket összevetve a későbbi kiadásokkal. Az idézetekben az eredeti kiemeléseket és az íróra jellemző egyéni szóalakokat megőriztem, a helyesírást a mai szabályokhoz igazítottam. Kevésbé ismert, hogy Kodolányinak van még néhány hosszabb finn témájú írása. *A finn lélek* címmel a Magyar–Finn Társaságnak a finn–szovjet téli háborúhoz kapcsolódva megjelentetett reprezentatív kiadványában közölt egy rövidebb esszét (lásd KODOLÁNYI János, *A finn lélek = Finnország*, szerk. vitéz NAGY Iván, Magyar–Finn Társaság, Budapest, 1940, 126–141.); *Arvi Järventausta és egyéb emlékek* című visszaemlékezései a *Sorsunk* 1943-as évfolyamában jelentek meg (lásd KODOLÁNYI János, *Zárt tárgyalás*, Turul, Budapest, 1943, 81–170.); *A finn–magyar kapcsolatok mérlege* egy évvel később született (lásd KODOLÁNYI János, *Csendes órák, I–II.*, Turul, Budapest, 1944, 459–474.).

4 Kodolányi János életrajzi adatai elsősorban Tüskés Tibor, *Kodolányi János*, Magvető, Budapest, 1974, valamint – megfelelő forráskritikával – Kodolányi önéletrajzi vonatkozású írásai alapján. Kodolányi és a népi mozgalom kapcsolatának szisztematikus feltárása még várat magára. E kapcsolatok feltérképezésében elsődleges segédkönyv VARGA Rózsa–PATYI Sándor, *A népi írók bibliográfiája 1920–1960*, Akadémiai, Budapest, 1972.

szerkesztőit, csakúgy, mint Bajcsy-Zsilinszky Endrét az *Előőr*s és a *Szabadság* szerkesztésében. A mozgalom politikai tájékozódása kapcsán említhető, hogy Kodolányi a Gömbös reformpolitikájához közeledő Új Szellemi Front egyik legelszántabb védelmezője volt, de az urbánusokkal folytatott viták indulatos publicistája a Márciusi Fronthoz már nem csatlakozott. A népi mozgalom első korszakának lezárulása többek szerint az 1943-as szárszói konferenciára tehető, ahol Kodolányi tartotta a nyitó előadást. Rezignált fellépése meglepte a harciasságához szokott közönséget. Az egykori szenvedélyes vitázó a konferencia résztvevőinek összekülönbözését meg sem várta, akár jelképesnek is tekinthető, ahogy előadása után sietősen visszavonult akarattjai magányába.

A népi mozgalom nem tekinthető egységes szellemi irányzatnak, még kevésbé pontosan kidolgozott program megvalósításáért küzdő, szervezett politikai csoportnak. Ennek ellenére körvonalazható, hogy milyen főbb célokat tűzött ki az az átfogó reformelképzelés, aminek legnagyobb hatású megfogalmazói az ún. népi írók voltak, többek között Kodolányi János. Az alábbiakban tehát néhány fontosabb célkitűzés megjelenését veszem számba Kodolányi munkásságának 1945 előtti korszakában, különös tekintettel Finnországgal kapcsolatos írásaira.

2. A „népi” nemzet koncepciója

Szociális állam, demokratikus társadalom, egységes nemzet. Három címszó, vagy ha tetszik, jelszó, amelyek fogalmilag ugyan jól elkülöníthetők, de Kodolányinak az egészséges közösségről (nevezzük akár államnak, társadalomnak vagy nemzetnek) alkotott felfogásában annál nehezebben. A magyarság felemelését célzó, átfogó reformelképzelés kulcsszavai ezek, érdemes alaposabban is szemügyre venni őket.

Kodolányi a harmincas-negyvenes években is gyakran emlegette, hogy ifjúkorában szocialista nézeteket vallott. A szocializmussal való komoly számvetés, illetve a „baloldaliság” más népi írótól sem állt távol, jóllehet a proletárdiktatúra gondolatát elutasították, a hazai munkásmozgalommal legtöbbjük nem alakított ki szorosabb kapcsolatot, és az ún. polgári baloldallal sem volt harmonikus a viszonyuk – ebből a szempontból elegendő a népi–urbánus vitára utalni. Kodolányi baloldalisága épp oly kevésbé állt marxista alapokon, mint mondjuk, Németh László „minőségszocializmusa”. Alighanem igazat adhatunk Gombos Gyulának, aki fél évszázad távlatából visszatekintve úgy fogalmaz, hogy a sokféle szellemi árnyalatot egyesítő mozgalomban a szocializmus lényegében az „igazságos osztás”

elvét jelentette.⁵ Lássuk hát, Kodolányi szerint hogyan valósult meg Suomiban ez az igazságos osztás? Mindenekelőtt olyan átfogó állami gondoskodás révén, amely egyfelől átgondolt szociálpolitikával és progresszív adórendszerrel, másfelől a gazdasági életet szabályozó következetes állami beavatkozással biztosítja a társadalmi feszültségek csökkentését, és a korábbi sötét évszázadok után néhány év alatt felszámolja a szélsőséges jövedelemkülönbségeket. A Finnországba érkező író első benyomásai rögtön e jelenségre irányítják a figyelmet: „Bizonyos, hogy kellemes tapasztalatok más országokban is érik az embert. De nem hiszem, hogy [...] ennyire lépten-nyomon érezné az ember: *itt iparkodnak mindent elsősorban a közérdek szempontjából nézni és intézni*. Hogy lenne még ország a világon, ahol oly ritkán írják le a »közérdek« szót, de ahol oly természetesen igazodnék minden magától a közérdek irányába. Minden, ami a közt szolgálja, hihetetlenül olcsó. De eredj ki a város belsejéből, és nézd meg az új, modern munkásházákat. A két-háromszobás, fürdőszobás lakásokat. Vagy a hatalmas elemi iskolákat. [...] Avagy éppen az új kórházakat. [...] nézd meg a lakásínség idején gyors tempóban épített, kertekkel körülvett, pirosra festett faházak utcasorait, a szegényebb néposztály lakóhelyét. *Lépten-nyomon érezni fogod egy szociális gondolkodástól és érzülettől áthatott társadalom gondoskodó, bölcs kezét, szeretetteljes irányítását.*”⁶ Később minduntalan Magyarországhoz hasonlítva ismerteti a fizikai munkából élők (szakmunkások, segédmunkások, napszámosok) magasabb jövedelmét, jobb életkörülményeit, a parasztok tágas házait, bőséges táplálkozását, a fejlett család-támogatási, munkásbiztosítási és nyugdíjrendszert.

A népi mozgalom „szocializmusának” egyik legszembevetőbb vonása a szabadversenyes kapitalizmus kizsákmányoló jellegének bírálata, Kodolányi publicisztikája is kifogyhatatlan a hazai kapitalizmus embertelenségeinek változatos ábrázolásából. Azt várnánk, hogy az északra látogató írónak legalább ebben a vonatkozásban lesz néhány kritikus megjegyzése. Ám Kodolányi ezen a téren sem talál semmi kivetni valót, a finnek – részben állami intézkedések, részben szövetkezeti mozgalmuk révén – véleménye szerint megzabolázták kapitalistáikat. A nemzetgazdaság szempontjából vezető szerepet játszó fa- és papíriparban az állami tulajdonban lévő erdők, illetve üzemek révén lehet tisztességes árakat és béreket diktálni, mamutjövedelmeket már csak a progresszív adózás miatt sem érdemes összehará-

5 Kodolányi is hasonlóan fogalmazott, például *Népi és völkisch* című, 1938-as programadó írásában leszögezi: „belső revízió, a társadalmi igazság elvének teljes érvényesítése” lenne a legfontosabb alapelv, és ezt nevezi ő szocializmusnak. Vö. KODOLÁNYI János, *Esti beszélgetés*, Magyar Élet, Budapest, 1941, 136.

6 KODOLÁNYI János, *Suomi, a csend országa*, Cserépfalvi, Budapest, 1937, 22–23.

csolni, a tagság tisztas megélhetését biztosító szövetkezetek zárt láncként, kedvező áron juttatják el a nyersanyagból előállított késztermékeket a fogyasztókhoz. Ilyen körülmények között már azon sem csodálkozunk, hogy a magánkézben lévő finn telefontársaság is olcsóbban kínálja szolgáltatásait, mint a magyar királyi posta.

A Horthy-korszak szinte valamennyi ellenzéki csoportosulása célul tűzte ki a parlamentarizmus megreformálását, a „valódi demokrácia” megteremtését. A politikai élet visszasságai, választási csalásai nem csak egyes politikusokat foglalkoztattak, jóval szélesebb körökben vallották, hogy a politika megtisztítása nélkül nem várható nemzeti kibontakozás. De hogy milyen jellegűnek és mélységűnek kellene lennie az átalakulásnak, abban persze nem volt egyetértés, még a népi mozgalom táborán belül sem. Elegendő lenne az általános, titkos választójog, vagy újszerű pártot is kellene alapítani? Megfelelő-e a nyugati típusú parlamentáris demokrácia, vagy korporációs rendszert kellene létrehozni? Alkalmas-e a jelenlegi társadalmi elit az ország vezetésére, vagy teljesen új politikai-szellemi elitet kell kialakítani? Megvalósítható-e egyáltalán az „intézményesített” demokrácia, ha maga a társadalom, a hétköznapi élet nem demokratikus? Kodolányi Suomiról szóló írásai nem adnak eligazítást szorosán vett politikai kérdésekben, az író nem elemzi a finn választási rendszert, nem ismerteti a politikai pártokat, nem sorolja fel a demokratikus elvek megvalósulásán örökődő intézményeket, nem tesz ilyen jellegű konkrét javaslatokat. Számára ugyanis a „demokrácia” nem egyszerűen a politikai élet kulcsfogalma. Valami sokkal többet, mélyebbet kíván megragadni, azt a szellemet, amely az egész társadalmat és az egész kultúrát áthatja, és ami akármilyen konkrét politikai receptnél biztosabban garantálja a demokrácia érvényesülését. A magyar utazó először az élet apró, közép-európai szemmel szokatlan jelenségeire figyel fel: a cselédlány kezét nyújt az érkező vendégnek, a vezérigazgató együtt kávézik sofőrjével, a „jó családból való” lány szabadidejében hidakat kátrányoz a munkásokkal, közvetlenül a miniszternek lehet telefonálni, ha valakinek segítségre van szüksége. Majd innen-onnan gyűjtött információk alapján további hasonló jelenségeket sorol: a nyelvtudomány és néprajz kutatói – professzorok, diákok – adatgyűjtés közben együtt élnek, együtt dolgoznak a parasztokkal, a tiszték együtt gyakorlatoznak a közkatonákkal, az üzemi menzán együtt étkezik gyárigazgató és segédmunkás, az amatőr színtársulatokban együtt játszanak a felső és alsó társadalmi rétegek képviselői.

Mindezek alapján Kodolányi általánosítva is megfogalmazza a finn demokrácia jellegét, a sorok között ismét gúnyosan reflektálva a hazai viszonyokra: „ebben a demokráciában, *amelyet sohasem emlegetnek, amelyről nem írnak vezércikkeket, és nem tartanak politikai programbeszéléseket*, nem azt jelenti a demokrácia, hogy az »egyszerű ember is ember«, és nem is azt, hogy nem pofózzuk meg, de még csak nem is gorombáskodunk vele, ha nem muszáj. Nem, itt ember és ember teljes emberségét

jelenti, a jogok és lehetőségek teljességét, a tisztelet teljességét.”⁷ Második könyve végén ismét visszatér e kérdésre, immár a finn titok egyik legfontosabb vonásaként: „*társadalmi szervezetükben szinte ideális mértékben érvényesül a demokrácia*. Fölösleges ezt a demokráciát újból és újból bemutatnunk. Csodálatos valami ez, nem intézmény, nem politikai pártok hitvallása, nem cél, nem elv, nem program. *Maga a levegő*. Illata, élete van, átjárja a földet és embert, beleszívódott a lélek tudattalan rétegeibe az őszinte krisztusi kereszténységgel, mely tulajdonképpeni alapja.”⁸ De az említett keresztény etikán túl honnan ered, mivel magyarázható ez a „csodálatos”, „majdnem tökéletes” demokrácia? Kodolányi hosszan fejtegeti a történelmi tényezőket, kezdve az ősi finnugor tradícióktól, a hagyományos északi családmoddal, folytatva a jobbágyság intézményének ismeretlen voltával, a tekintélyelv hiányával, majd a sokszázéves idegen elnyomás elleni népi összefogással. Véleménye szerint mindezek közös következménye a finn embernél a „függetlenség, a szabadság, az önmagáért való felelősség, a nála erősebbekkel, hatalmasabbakkal, gazdagabbakkal szemben érzett egészemberség”.⁹ Ismét finn–magyar ellentétpárokat éreztetve, és a történelmi távlatokat immár a jelen állapotokhoz kapcsolva: „[vannak] népek, amelyek folyton hangoztatják a szabadságszeretetet, és vannak népek, amelyek egész egyszerűen *szabadok*. Csak szabadok. Szabadok mint népek, szabadok mint egyének. Szabadok a földjükön, szabadok a gyárban, szabadok a hivatalban, a katedrán, nem vigyáznak álmukban is az »orientálódásra«, a »helyezkedésre«, [...] valamenynyien »úr«-nak, »asszony«-nak vagy »kisasszony«-nak szólítják egymást, a köszöntésük »jó napot« vagy »jó estét« [...]. Vannak népek, amelyeknek külön-külön szabadok a tagjai. A finn nép szabadságának gyökerei az ősi törzsi életbe nyúlnak.”¹⁰

Mindemellett van még egy hangsúlyos momentum, amely Kodolányinál a fenti értelemben vett demokrácia magyarázóelvéül szolgál: a finn társadalom felsőbb rétegei, a középosztály és az „intelligencia” döntő többségében a parasztságból származik, vidéki gyökereihez ragaszkodik, ennél fogva szemlélete, kultúrája, életmódja szervesen illeszkedik a „népéhez”. A népéhez, melynek tagjai egyformán műveltek, akár szellemi, akár fizikai munkával keresik kenyerüket. Olyan problémához érkezünk, amely a népi mozgalom számára kulcsfontosságú. A romlottak, idegen szellemiségűnek, fajilag inkoheregensnek, osztályérdekeit a nemzeti célok elé helyezőnek tekintett történelmi magyar vezető réteg helyett a tiszta magyarságot képviselő parasztságból kell kinevelni a jövő új elitjét! A dekadensnek, nemzetietlennek,

7 Uo., 69.

8 KODOLÁNYI János, *Suomi titka*, Magyar Élet, Budapest, 1939, 126.

9 Uo., 107.

10 Uo., 108.

üresnek tekintett elefántcsonttorony-kultúra helyett a hagyományos népi kultúrára alapozva kell megteremteni az új, autentikus művészetet! Szárnyaló fantáziát és erős hitet kívánó, ambiciózus elképzelés; kétségbeesett, nekikeseredett elképzelés; urbanusok és európeérek által gúnyolt, „bundaszagúnak”, „ázsiaiinak” titulált elképzelés. Komolyan vehető-e, hogy a szociografikus irodalom által feltárt nyomorúságos falvak lakói, a népi írók beszámolóí szerint létfenntartásuk határán tengődő parasztok lennének a jövő zálogai? Hogy ezek a városi életmód provinciális, igénytelen kelékeire is „üveggyöngyökként” tekintő primitív emberek lesznek a nemzeti lét és kultúra megváltói? A kortárs közvélemény és az utókor a harmadik utas koncepció egyik legellentmondásosabb célkitűzésének tekinti ezt az elképzelést, a mozgalom szempontjából tehát különösen fontos lehetett annak igazolása, hogy nem csupán légből kapott ábrándokat kerget, aki ilyen alapokra kívánja építeni a nemzet jövőjét.

Kodolányi János mindenesetre nagy súlyt fektetett rá, hogy finnországi beszámolóival meggyőzze olvasóit: igenis létezik egy ország, ahol mindez már megvalósult, ahol a népi gyökerű elit és kultúra rövid idő alatt csodákat művelt – tehát mi, magyarok is bizvást ráléphetünk erre az útra. Az új elit térfoglalását a nemzeti romantika korához köti, amikor a *Kalevala* kiadása nyomán „már nem volt többé megállás, hiábavaló volt minden politikai ellenszer, az oroszok és konzervatívok minden erőfeszítése. A népből támadt finn középosztály bevetette magát az áradatba, s a mélyből egyre dúsabb és ritkább kincsek vetődtek fel. Eleinte csak a népi *kultúra* kincsei, később minden arannyá vált, ami a népből jött, amit a nép adott.”¹¹ Kodolányi szerint a függetlenné vált Finnországban már nemcsak a művészek élnek „Anteusként” a nép között, hanem a növekvő városi lakosság is hűen őrzi vidéki gyökereit. Beszámolója szerint paraszti származású a finn „vezető réteg”, „a középosztály túlnyomó része”, „a finn tisztikar nagy része”, sőt a köztársaság elnöke, Kyösti Kallio is, akinél Kodolányi emlékezetes látogatást tett. Ismét csupán az általánosító következtetést idézve: „*Minden a népből indul ki, és oda tér vissza.* Az emberek, akik az országot kormányozzák, akik a szellemi életet irányítják, akik a közigazgatásban szolgálnak, az írók és művészek – mind a népből származnak, és a nép érzéseit, vágyait, céljait hordozzák magukban.”¹² Hogyan lehetséges ez? Mindenekelőtt a népi írók által oly fontosnak tartott oktatási rendszer jóvoltából, ami tehát Suomiban nem csupán a parasztság jobb megélhetését szolgálja, nem csak mezőgazdasági szakismereteket nyújt, hanem a társadalmi mobilitásnak is fontos eszköze, sokoldalú műveltséget is közvetít. „A közoktatás rendszere olyan, hogy

11 KODOLÁNYI, *Suomi, a csend országa*, 40.

12 *Uo.*, 79.

mindenkiből lehet tanár, orvos, pap, katonatiszt, politikus, bíró stb.”¹³ A finn parasztok a népfőiskolákon gyakorlatias ismeretek mellett humán tárgyakat tanulnak, a magasabb műveltség szépségeire is rákapnak, folyóiratokat és könyveket vásárolnak, szabadidejükben szépirodalmat olvasnak (többek között Jókait, Mikszáthot, Petőfit, Móriczot, Tamási Áront), verseket szavalnak, Sibeliust hallgatnak, a készülő országos tájszótár munkálataiban adatközlő hálózatot alkotva segédkeznek, nyelv-helyességi kérdéseken vitáznak, szintársulatókat alapítanak. Kétségkívül vonzó kép, de talán túlzottan idilli. A kortárs recenziók is egyértelműen jelzik: támadt némi kétségük azoknak a szkeptikusabb (realistább?) olvasóknak, akik már Szabó Dezsőtől sem vették feltétlenül készpénznek a magyar paraszt kivételes intelligenciáját és utolérhetetlen művészi tehetségét...

Az eddigiekből is látható, Kodolányi számára a társadalom egysége elválaszthatatlan a nemzeti kultúra egységétől. E szintézis megtestesítője az első útikönyv talán legmelegebb szavakkal méltatott szereplője, a gyönyörű Musa Silver, a finn Nemzeti Opera művésznője, aki nemcsak a műzenének, hanem a népdaloknak is értő tolmácsolója, aki egyformán otthonosan mozog a nomád lappok és az elegáns, műértő közönség köreiben, aki az Operaház színpadán és a vidéki iskolában egyaránt művészete legjavát adja. Kodolányi ekképp lelkesedik mindazért, amit személye köré álmódott: „Hogy egybefonódik itt a népkultúra az úgynevezett »felsőbb kultúrával«, a népi lélek a »felsőbb osztályok« lelkével. [...] a finn népkultúra forrásai fölül elhordták a sziklát, és az üdítő, termékenyítő, tiszta patakok most bőven árad az egész társadalomban...”¹⁴ De szimbolikus a helsinki Nemzeti Színház egyik nagy sikerű előadásáról szóló, öt oldalt kitevő beszámolója is, amikor egy tehetséges vidéki paraszttársulat játssza Järvi Luoma *Pohjalaiset* című népszínművét. Az előadás végén elragadtatottság és keserűség kavarg az író lelkében: „Különös világ, különös nép! Ahol a parasztság és az ország vezető rétegei a legmagasabb nemzeti kultúra áramában forrnak össze. *Bartókra és Kodályra kell gondolnunk* – de mekkora út áll még előttünk, amíg oda jutunk, ahol a finnek vannak. Ahol e két nagy alkotó álmai *a valóságban élnek!*”¹⁵

Szociális, demokratikus, egységes nemzet – Kodolányi szemében alighanem Suomi egyik legjellemzőbb, legfontosabb, legértékesebb vonása. A magyarabb magyarságról álmódó népi író eszménye. Íme az áhított cél, a követendő példa, amelynek nincsen konkrét politikai receptje, intézményesített biztosítéka, amit leginkább hangulatokkal, egy-egy életképpel, sokatmondó, szimbolikus tartalmakat kapó jelellettel lehet érzékeltetni. A közösség minden egyes tagját fontosnak tekintő kollektív

13 KODOLÁNYI, *Suomi titka*, 34.

14 KODOLÁNYI, *Suomi, a csend országa*, 37., 39–40.

15 KODOLÁNYI, *Suomi titka*, 82.

szemléletet, ezt az idealizált közszellemet szimbolizálja hatásos szépírói eszközökkel az első útikönyv záró jelenete is, melyet a „második, választott hazájától” búcsúzó író a szívébe zár: a Helsinki kikötőjéből kifutó hajó kapitánya – a közép-európai utas nagy meglepetésére – visszafarol egy késve érkező, ügyetlenkedő, szegényes ruházatú házaspárért, és az utazóközönség vidám éljenzéssel, lelkes tapssal köszönti a fedélzetre ugró, boldogságtól kipirult fiatalokat. A zöld ruhás, vörösszőke lányként megszemélyesített, mindinkább távolodó Suomi pedig „mosolyogva sütkérezik a napfényben”. A Suomi titkát fürkésző második könyv zárósorai szintén hangsúlyosak, az eddig tárgyalt szempontok szerves összekapcsolódásáról vallanak: „ma sehol olyan népi kultúra nincs széles e világon, mint Finnországban, sehol olyan szorosan nem tapad egymáshoz paraszt, halász, munkás és vezető réteg, sehol olyan féltő gonddal nem gyűjtik, nem őrzik a nyelv, a népi kultúra kincseit, s nem építik be oly szervesen a társadalmi szervezetbe és a szó legnemesebb értelmében európai kultúrába, mint Suomiban. Sehol a kimondott szónak oly ősi varázsa és szentsége nincs, sehol az együttérzés több cselekedetben s kevesebb frázisban meg nem nyilvánul, sehol az erkölcsbe vetett hit nem oly tiszta, az egyéni függetlenség s a közérdek összehangolása nem oly világos és természetes, mint ott.”¹⁶

3. Az újfajta kultúrszintézis igénye

Szociális állam, demokratikus társadalom, egységes nemzet – elegendő e három jelszó megfogalmazása az egészséges fejlődés zálogát kereső író számára? Vagy ennél általánosabb, alapvetőbb értékeket, átfogóbb távlatokat is keres Kodolányi a harmincas-negyvenes évek fordulóján? A népi írók munkásságából körvonalazódó sajátos koncepciót – Németh László nyomán – harmadik útként is szokás emlegetni. Az összetett jelentéstartalmú fogalom kifejezte a hazai jobb- és baloldallal szembeni távolságtartást, a nyugati kapitalizmus és a keleti szocializmus kritikáját, a liberalizmus és a marxizmus dogmáinak megkérdőjelezését, a barna és vörös diktatúrák elutasítását, tehát egy autentikus, átfogó, a korabeli mainstream irányzatokkal szemben protestáló szemlélet megalkotásának igényét. Természetesen a népi mozgalom emblemikus alakjai nem tanúsítottak egyforma érdeklődést az ideológiai jellegű kérdésfelvetések iránt, Kodolányi János azonban azok közé tartozott, akik nagy jelentőséget tulajdonítottak e dimenzióknak. Kapitalizmussal és marxizmussal kapcsolatos fenntartásait már érintettük, a továbbiakban általánosabb érvényű kritikai észrevételeit, majd e „válságdiagnózisra” javasolt megoldási kísérletét kívánom vázolni.

¹⁶ *Uo.*, 144.

Az utóbbi években több irodalomtörténész foglalkozott behatóan Kodolányi leg-
agyonhallgatottabb, közkönyvtárakból száműzött, a Magvető-féle életműsorozatból is
kihagyott kötetével, az 1943-ban kiadott *Zárt tárgyalással*. Két évvel korábban írt, *Ke-
let népe* című esszéje mellett ebben a kötetben tárul fel ugyanis legvilágosabban az író
sajátos kultúrfilozófiája. E Nyugat-Európát ostromozó írásokat olvasva aligha kétséges,
nem a magyarság „turáni gyökerei” utáni sóvárgással van dolgunk, hanem egyfajta ál-
talános korkritikával.¹⁷ Ennek illusztrálására ezúttal a *Kelet népéből* idézek: „A nyugati
kultúra éppen úgy nem egységes, mint ahogy nem keresztyén. [...] Egységes a kapita-
lizmusban lett Európa – de akkor szűnt meg európai lenni. S vajon ki állítaná, hogy a
kapitalizmus kultúrát s keresztyénséget jelent? A világ minden táján ősi, harmonikus,
szilárd kultúrákat pusztított ki, ahol elhatalmasodott. [...] Ha Európában maradt
még kultúra, az éppen ennek a MolochEurópának ellenére maradt s mindenütt azo-
kon a területeken, amelyek kívül estek a kapitalizmus nyers uralmán, tehát a legszűkebb
néprétegekben – a földművesek között –, egyes nem kapitalizálódott országokban,
vagy ahol a nép fel tudta építeni belső védekező szerveit (Finnország, Dánia stb.).”¹⁸
Zárt tárgyalás című művében az író fikatív per vádlottjaként védekezik egy háromta-
gú bíróság előtt. Hiába védi igazát a polgári liberalizmust, nemzetiszocializmust és
bolsevizmust jelképező bírák előtt, azok könyörtelenül halálra ítélik. Az egyhangú
ítélet szimbolikus jelentőségű: Kodolányi – saját világnézete szempontjából, ahhoz
viszonyítva – lényegében egyenlőségelet tesz e három eszmerendszer közé, csupán
árnyalatnyinak tekintve a köztük lévő különbségeket.¹⁹ E mű a harmadikutas elkép-
zeléseknek – még pontosabban Kodolányi „különutas” elképzeléseinek – az alapelveit
kívánja tisztázni, tehát hosszabban is elidőzhetnének nála, ezúttal azonban csak a szerző
által vizionált anti-utópiát megjelenítő részletet idézem, amely egyben a háborús puszt-

17 Pomogáts Béla egyenesen Oswald Spenglerrel, Eduard Sprangerrel, Julien Bendával és
José Ortega y Gasset híres műveivel állítja párhuzamba Kodolányi „válságfilozófiáját”,
megjegyezve, hogy e szemlélet sok tekintetben emlékeztet Babitséra, Hamvaséra, Németh
Lászlóra és Várkonyi Nándoréra (POMOGÁTS Béla, *Kodolányi Pilátus előtt. A Zárt tárgyalás
eszméi és eszményei*, Hítel 1999/6., 83–85.).

18 KODOLÁNYI, *Esti beszélgetés*, 46–47. Filológiai érdekességgként említhető, hogy Kodolányi
gyűjteményes kötetéből a cenzúra törölte az eredeti, *Sorsunkban* közölt cikk legélesebb
német-ellenes kitételeit: „Európában ma a liberális kapitalizmus átszervezése folyik
monopolkapitalizmussá. Az egyik állam kapitalizmusa arra törekszik, hogy megölje testvéreit
s monopolizálja Európát, egyedül birtokolja nyersanyagforrásait, piacait, termelési
eszközeit. Ugyanaz az ideológiai rendszer, ugyanazok az alapelvek, tehát ugyanaz a
materializmus, amiből a modern kapitalizmus született, csak éppen liberalizmus nélkül.”
(Idézi Tüskés Tibor, *Kelet és Nyugat határán. Egy régi eszmecsere margójára*, Új Forrás 2003/8.)

19 Egy másik értelmezési síkon a bírák a hadviselő nagyhatalmakat szimbolizálják, az író pedig
Magyarországot, amely semelyik fél győzelmétől nem remélhet szebb jövőt, vö. POMOGÁTS,
Kodolányi Pilátus előtt. A Zárt tárgyalás eszméi és eszményei, 82.

títások nyomán tovább komoruló írói világképet is illusztrálja: „Valószínű, hogy e kor letűntéig a tudományos elme még eddig nem sejtett csodákat művel, lehetséges, hogy a technikai civilizáció mindenkit abba a boldog helyzetbe juttat, hogy a legegyszerűbb embernek is meglesz a maga mindennapi angol árnyékszéke s két kiló pipereszappana. Lehetséges, hogy a parasztból polgár lesz, földjét termelőanyagnak tekinti, s munkája végeztével zsakettben és cilinderben megy a tanács elnökének bankettjére. [...] De hogy e jól elrendezett, átlátszó világ még a fegyverek, mérges gázok és bacilusok racionális eszközeivel poloska módjára irtja majd a népek millióit, hiszen semmiféle kultúra, semmiféle transzcendens valóság nem gátolja [...] a fölvilágosodott Ész törvényeinek betöltését, az bizonyos.”²⁰

Racionalista világkép, modern tudomány, gazdasági eredmények, technikai civilizáció, amely „prekapitalista” kulturális örökség és transzcendencia nélkül szükségszerű pusztulásba vezet. Olyan mélységű ellentétpár, amely az indulatosan polemizáló író korábbi vitáit is nagyobb távlatokba helyezi. Kodolányi a fiatal filozófusra, Vatai Lászlóra hivatkozva nemcsak a *Zárt tárgyalás*-ban, hanem egy évvel korábban keletkezett, *Márai és a kultúra* című vitairatában is új dimenzióba emeli a vitapartnerei és közte feszülő ellentéteket: „Márai kultúrahordozó rétegnek tekinti a polgárságot, noha súlyosan megrója híg kultúrájáért. Én [...] nem tekintem a polgárságot kultúrahordozó rétegnek, hiszen a nyugat-európai autonóm ember civilizációjának képviselője, szimbólumteremtő képessége elsorvadt, transzcendens szimbólumrendszere *elsősorban neki nincs*. [...] Itt látom a tulajdonképpeni szakadékot »népi« és »urbánus« között. Itt a tagadhatatlan távolság magyarázata, ami vidéket és várost elválaszt.”²¹ A transzcendens távlat, a pozitív értelemben vett misztikum, a „homo magus” szebb jövő reményét hordozó kultúrája a harmincas évek végétől egyre inkább foglalkoztatta Kodolányit. *A szellem válsága* című cikkében például már 1939-ben így fogalmaz: „hiszem, hogy van kivezető út a zűrzavarból. [...] Ez az út a történelmi múltban, a jelen népkultúráján, az Európában még sok helyen megmaradt népi misztikus szemléleten át vezet egy olyan szintézisbe, amely helyet ad a realizmusnak, de középpontjába a lélek misztikus élményét helyezi, kivirágoztatja az egyéniséget, de kollektív keretbe foglalja [...]”²²

De konkrétan hol lehet fellelni vagy legalább keresni ezt a harmóniát? Hol mutatkozhat meg a 20. század homo magusának reményteljesen bontakozó régi-új kultúrája? Kodolányi reménye és hite szerint legalább két területen. Egyfelől a magyarságban, az ősi, keletről hozott tradíciók felelevenítésével, és Európa legér-

20 KODOLÁNYI, *Zárt tárgyalás*, Turul, Budapest, 1943, 45–46.

21 *Uo.*, 76.

22 KODOLÁNYI, *Esti beszélgetés*, 41–42.

tékesebb, keresztény hagyományaival való ötvözésével, ahogy többek között a már idézett *Kelet népe* című esszéjében és ekkoriban írt történelmi regényeiben vallja. Saját maga által alkotott terminussal élve, az ún. „euráziai lélekben”; az urbánusok és technokraták Nyugatot majmoló, civilizatorikus szellemével szemben fellépő, egyre erősödő népi irodalomban és kultúrában. Másfelől Északon, Európa peremén, ahol a legújabb kor romboló jelenségei még nem nyomták el a tradicionális értékeket. Vizsgálatunk szempontjából ezt az utóbbi választ kell alaposabban körüljárjunk. *A szellem válsága* címmel Kodolányi nemcsak 1939-ben, hanem már hét évvel korábban is írt egy tanulmányt, amelyben a híres norvég író, Knut Hamsun életművét elemzi. Valószínűleg ez az első hosszabb írása, amelyben megfogalmazza, hogy Európa modern kori betegségei Észak kultúráját kevésbé támadták meg, a harmonikus, természetes életre „odafent” több lehetőség nyílik.²³

Ács Margit a publicista Kodolányi időszerűségét tárgyalva néhány éve többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy az író sajátos kultúrafelfogása emlékeztet napjaink környezettudatos zöldmozgalmainak a szemléletére.²⁴ Kétségtelen, hogy a finn társadalom és kultúra harmóniáját, vonzó szellemiségét Kodolányi Suomiról szóló írásaiban igen gyakran a természetközeli életmód ábrázolásával igyekszik érzékeltetni. Véleménye szerint nemcsak a művészek romantikus elvágódása magyarázza, hogy szabadidejüket vidéken, lehetőleg tóparti faházakban töltik (sétálgatással, fürdéssel, madárdal és virágok csodálatával üdítve fel lelküket), hiszen minden városlakó ekként cselekszik, sőt, Kodolányi szerint a természetben valamennyi zárkózott finn valódi költővé válik. Nemcsak a paraszt érzi elemében magát a természet ölen, hanem az értelmiség is vidéki idillre vágyik, lehetőség szerint mezőgazdasági munkákkal bíbelődik. Suomiba érkezve Kodolányi legelső benyomásai közé tartozik a csend, és az ettől elválaszthatatlan természetszeretet: „*A csend!* Vattás ujjaival már megérkezésedkor megsimogat és dédelget, amíg csak el nem hagyod *Finnország* utolsó talpalatnyi földjét: a hajópadlót. [...] *szüntelen érzed a jóságos csend vattás ujjait*, a megnyugtató békét, a harmóniát és az egészséges életritmust. Hogy csinálják ezt? Hogy viszik be a mérhetetlen erdők, az álmodó, kék vizű tavak isteni békéjét a városok forgalmába? *A finnek nagyon közel vannak a természethez*. Órákig el tudnak gyönyörködni egy fában, egy virágban, egy zöldellő rétben, az erdők csendjében. Csendes, inkább mosolygó,

23 Figyelemreméltó különbség azonban, hogy *Az anyaföld áldása* című regény kapcsán felsorolt értékek között még nem szerepel a transzcendencia vagy a misztikum: „Ez Hamsun modern európai problémálatásának szintézise, benne van a szabad ember életöröme, optimizmusa, munkálkodása, szerelmi élete, jósága, szociális rendezettsége, benne van a szabad individuum és a szabad közösség.” (*Uo.*, 32.)

24 Ács Margit, *Ázsiába visz-e Kodolányi János Európa-kritikája?*, Magyar Szemle 1999/5–6., 1999.

mint hangosan nevető emberek.” És hogy kétségünk se legyen, mire kíván utalni az író e lírai képekkel, nem sokkal később már kultúra és civilizáció szerves összefonódásáról elmélkedik: „*Kultúra és civilizáció tökéletes egysége*, ez az, ami az embert már az első nap csodálatba ejti, s ami a *finnországi* élet különös varázsát adja. Ebben az egységben oldódik fel a természet szeretete és a technika eredményeinek felhasználása, a közérdek és az egyéniség feltétlen tisztelete, az egymás iránti bámulatos szívesség és tapintatosság s a lélek szemérmes bezárkózása. És *közép-európai* ember számára, akit vagy kizaklat nyugalmából a civilizáció, vagy magányba kényszerít a hontalan kultúra, ez adja meg a *megnyugvás*, a *hazaérkezés* hasonlíthatatlan örömét.”²⁵

A Suomi titkát vallató könyv végén ismét visszatér ez a fontos motívum, szinte mindent átszövő lényegként – és ismét a magyarországi viszonyok felvillantása által ellenpontozva. Kodolányi szemléletét és művészi eszközeit jellemzően mutatja a következő részlet: „A finnek lassan, fokozatosan nőttek bele vadászó-halászó életmódjukból az egyre sokrétűbb életformákba, s ez a belenövés egyöntetűen történt, sőt történik ma is. Amikor például megindult a polgárosodás folyamata, nem szakította meg kapcsolatait a természettel s az ősi primitív foglalkozásokkal. [Suomi – R. G.] Felszínének túlnyomó része ma is erdő és víz. Az erdőből s az írtásföldről lép be [a finn ember – R. G.] a modern gyár kapuján, s lép vissza ismét az erdőbe. Az erdő és a víz követi hivatala és műhelye küszöbéig. Kereskedelme, sőt ipara is nagyrészt beleáramlott az ősi kollektív formák modern változatába, a szövetkezetbe. A finn, ha csak teheti, megszökik a városból, tó mellé húzódik, fölkeresi a csendet, a természet hangjait hallgatja, színeiben és változataiban elmerül, mint a japán. [...] De innen a család, a nemzetség hagyományaihoz és kereteihez való szívós ragaszkodásuk, mélyen gyökerező tradícióiszteletük is. A legmodernebb életet éli a finn, de ugyanakkor kegyeletesen fölkeresi nagyapja, dédapja vagy szépapja lakóhelyét, koszorút helyez a kis fatemplom melletti kertben sírjukra, s mélyen átérzi, hogy az ő lelkük követi életútján, oda fog térni, ahol ők nyugosznak. Ennek megrendítő megnyilvánulását éltem át egy diákszövetség esti ünnepén, amikor mindenki fölállt, néma csennddel adózott a szabadságharc halottainak, majd egy férfikórus valami borzongatóan fájdalmas, sejtelmes, pogányul ősi hangulatú siratóéneket énekelt. Ilyen siratóéneket énekelt valaha a mi népünk is, de ma már elfelejtette a múltból visszajajongó hangokat, intelligenciánk pedig aligha találná természetesnek, hogy egy vacsorán fölállva megrendüljön valami népi siratóének hallatán. [...] Minket az erdő, a víz, a síkság csak akkor ölel ideig-óráig a szívére, ha mint vadevezősök vagy turisták fölkeressük a természetet, találkozásaink a természettel rövidек, gyakran durvák, és félreismerésen alapulnak. A

természet nem ismer rá gyermekeire, mert nem az ő gyermekei.”²⁶ Miről is van itt szó, mit próbál Kodolányi merész intuícióval, szertefutó asszociációs képsorokkal érzékelteni? A kritikusai által sokszor felrőtt Európa-ellenesség Finnországig nyújtózó kivétítését látjuk? A civilizatorikus eredmények, az aszfaltos út, az angolvécé megtagadását, a paraszti polgárosodás elutasítását, ahogy néhány urbánus a szemére vetette? Vagy a természetközeli életmód, a hagyománytisztelet, az emberi és kulturális kapcsolatok megőrzésének igényét, annak a hitnek a megfogalmazását, hogy eme „tradicionális értékek” és a „civilizáció modern áldásai” nem feltétlenül zárják ki egymást? Annak sugalmazását, hogy a finn társadalom és kultúra mindenki számára nyilvánvaló eredményei mögött egy transzcendens távlatot nyitó értékrend őrződött meg, s hogy valójában ebben rejlik a legmélyebb, legvégső „titok”? Az idézett szövegrészlet és a Suomiról szóló írások egésze egyértelművé teszi, hogy Kodolányi „homo magusa” nem Vata hajcsimbókos népének modernkori sámánja, nem a géprombolók kései reinkarnációja. Ha az lenne, akkor finnországi élményeit idézve Kodolányi bizonyára nem ecsetelné oly lelkesen a csövézések üléseken ringató, szélesebesen robogó autóbuszokat, a rengeteg autót, a hangtalanul sikló lifteket, a telekommunikáció vívmányait, a villanyfényben úszó utcákat, a szövetkezeti üzemek hatalmas gépsorait, a lahti rádióadó égbe szökő antennáját vagy a modern finn építészet funkcionista épületeit, akár még a „motoros katonai osztagok új laktanyáját is, ezt a hófehér üvegcsodát, melyet szanatóriumnak néznél”.²⁷ Kodolányi ideálja nem a civilizációból való kivonulás, hanem a transzcendenciát hordozó kultúra és a modern civilizáció harmonikus egybeforrása.²⁸

26 KODOLÁNYI, *Suomi titka*, 105–107. Kodolányi néha kevésbé sikerült módon próbálja rávetíteni teóriáját a finn viszonyokra. Többen megállapították például, hogy Kodolányi ipari munkásokkal nem érintkezett finnországi utazásai során, a finn munkásmozgalom helyzetével nem igazán volt tisztában. Ezt jól mutatja, hogy első két Suomiról szóló könyvében alig pár sort szentelt a kérdéskörnek, és csupán később keletkezett, *Arvi Järventausta és egyéb emlékek* című hosszabb írásában próbálta meg valamivel részletesebben bemutatni a finn szociáldemokráciát. A tárgyi tévedések és félreértések számbavételét mellőzve ezúttal csak a tárgyalt koncepciót tükröző részleteket idézem, megjegyezve, hogy az itt olvasható elvi jellegű megállapításokat a finn szocialistákat illetően semmilyen konkrét ténnyel nem támasztja alá Kodolányi: „a finn akkor sem tudja kivonni magát az egész társadalmat szilárdan összetartó közösségi érzés, közösségi erkölcs vaskapcsai alól, ha történetesen szocialistának vallja magát. [...] A finn munkás tegnap még erdőlakó, vidéki földműves, gazdasági munkás vagy favágó volt, lelkéből nem vészett ki az ősi érzésvilág, gondolkodásmódját nem vetkőztette úgy ki eredeti alkatából a modern városi élet, mint például a német vagy akár a magyar munkását. [...] ha a nagy kikötővárosokban tapasztalható is a romlás, a finn lélek szimbólumteremtő képessége még nem pusztult ki. Ez a fontos körülmény érezhető a finn szocialista tömegek viselkedésén is, és ennek az ismerete nélkül sohasem tudjuk megérteni a finn szocialista mozgalmat.” (KODOLÁNYI, *Zárt tárgyalás*, 125–126.)

27 KODOLÁNYI, *Suomi, a csend országa*, 22–23.

28 Csűrös Miklós az életmű nagyepikai vonulatában bekövetkező tematikai váltás okait kutatva az 1940-es évek első felére teszi azt a kultúrfilozófiai fordulatot, amely Kodolányit „felszabadította

4. Suomi és a harmadik út programja

Kodolányi János 1936 és 1938 között ötször utazott Finnországba, és úgy tűnik, tapasztalatai visszaigazolták számára azt a rajongást, amit gyermekkorától érzett „északi rokonai” iránt. Bár második könyvében már tudatosan törekedett rá, hogy a realitás jegyében árnyakat is fessen a csodák mellé, az idill mindvégig dominált útbeszámolóiban és későbbi visszaemlékezéseiben. A Magyarországra visszatérő íróban – itthon keletkezett írásainak tanúsága szerint – kétféle érzés kavargott: egyrészt a lelkesítő hit, hogy igenis lehetséges mindaz, amit a magyarság számára remél, hiszen van egy nép, amely már megvalósította; másrészt a fokozódó keserűség, hogy miért késik egyre a vágyott átalakulás hazai megvalósulása. Ha figyelembe vesszük, hogy az eddig tárgyalt kérdések mellett Kodolányi a finn földreformot, szövetkezeti mozgalmat, népfőiskolai hálózatot, prosperáló parasztgazdaságokat is hasonló részletességgel és alapossággal ábrázolja, akkor megállapítható, hogy Suomiról szóló beszámolóival valójában a hazai problémák megoldását kereste, illetve a népi mozgalom célkitűzéseit kívánta igazolni. Ugyanúgy saját nemzetpolitikai koncepcióját akarta tehát alátámasztani e távoli országról szóló útirajzaival, mint ekkoriban írt történelmi tárgyú regényeivel.²⁹ Mindkét esetben a vágyott „népi” Magyarország megteremtésének alapelveit kívánta tisztázni – a tematikából adódó földrajzi és időbeli távolságok ellenére.

A több mint húsz korabeli könyvismertetés fényében úgy tűnik, a kortársak számára evidencia volt, hogy Kodolányi *Suomi*-könyvei tanító szándékúak, hogy követendő mintát kívánnak nyújtani, és azt is több recenzió említette, hogy e „mintaállam” bemutatása kifejezetten a magyarországi viszonyokkal való szembeál-

beszűküléssel fenyegető magyarságtudományi elkötelezettsége alól”, és érdeklődését az „örök emberi” felé fordította, perspektíváját kitágította (Csűrös Miklós, *Kodolányi János világnézeti válsága az 1940-es évek első felében*, in *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozóról 50. évfordulója alkalmából*, szerk. SÍPOS Levente – TÓTH Pál Péter, Napvilág, Budapest, 1997, 198–202.). A *Zárt tárgyalásra* és az 1943-as szárszói beszédre alapozott, meggyőző okfejtéshez annyit lehetne hozzátenni, hogy bár Kodolányi a magyar történelmi tárgyú regények ciklusát félbehagyva kétség kívül az irodalomtörténész által kijelölt időszakban váltott az egyetemesebb mítosz-regények felé, ennek a fordulatnak az eszméi előzményei már jóval 1943 előtt, az 1930-as évek utolsó harmadában keletkezett művekben – többek között a Finnországról szólókban – is megtalálhatók, legfeljebb még kevésbé hangsúlyozottan, más irányú értéktartalmakkal keverten. Ezekre a párhuzamokra a finnek „szimbólumteremtő képességét” értelmezve már Horányi Károly is felhívta a figyelmet (vö. HORÁNYI, *I. m.*, 607–609.).

29 Az ekkoriban írt történelmi regények „aktualizáló” mondanivalójáról lásd RAJNAI László, *Kodolányi János*, Árgus, Székesfehérvár, 2002, 65–66. és 81–84.; valamint POMOGÁTS Béla, *A társadalombírálatról a mitológus létregényekig. Kodolányi János évtizedei*, Életünk 1999/5., 417–425.; Ács Margit, *I. m.*, és Tüskés Tibor, *Kelet és Nyugat határán*.

lítás révén akar hatni az olvasóra.³⁰ Más kérdés, hogy e recenziók közül már sokkal kevesebb törekedett annak rögzítésére, hogy pontosan mik lennének e követendő minta legfőbb elemei, vagy ha ki is emeltek egy-két szempontot, az nem feltétlenül tükrözi a valódi írói koncepciót. Az elmúlt évtizedekben a Kodolányival foglalkozó szakirodalom – tudomásom szerint – nem dolgozta fel a *Suomi*-könyvekkel felmutatott értékek és a népi mozgalom törekvései között mutatkozó párhuzamot, jóllehet a finn témájú írásokat említő néhány kutató igen hasonlóan látja az írói szándékot. Az újabb szakirodalomban talán egyedül Horányi Károly fogalmazta meg explicit módon ezt az azonosságot, de a részletesebb kifejtést ő sem tartotta szükségesnek.³¹

A mintaállítással kapcsolatban persze ismét le kell szögezni, hogy Kodolányi nem a népi mozgalom konkrét célkitűzéseit akarta rávetíteni Finnországra, még csak nem is pontokba foglalható receptet, cselekvési programot akart Suomiban ellesni. Finn-tárgyú írásaival olyan átfogó írói víziót kívánt nyújtani, amelyben a részletek összességéből bontakozik ki az általános tanulság: a magyarság megmaradása csak a parasztság nemzetbe-integrálásával, ennek a legnépesebb társadalmi rétegnek a felemelésével képzelhető el, de ezen túl morális megújulásra, újfajta szemléletre – nyugodtan mondhatjuk: világnézetre – is szükség van. A változtatás igénye az idő múlásával annál sürgetőbben jelent meg Kodolányi számára, minél komorabbá vált felismerése, hogy Európa a vesztébe rohan. Úgy látta, hogy a közelgő újabb megpróbáltatások között csak egy gyökeresen átalakuló, s ezáltal megerősödő magyarság remélheti a megmaradást, ám a változásnak, a nemzet magára találásának nem sok jelét tapasztalta. Az irodalomtudományban gyakran visszaköszönő megállapítás szerint ebben a mind reménytelenebbnek érzett helyzetben igyekezett újra meg újra erőt meríteni a magyar történelmi múltból, illetve az északi rokonok idealizált hazájából. Egy pillanatra fel is mutatta a hite szerint megoldással kecsegtető utat, ám a második világháború vihara nemsokára elsodorta a kibontakozás mégoly halvány reményét is. A *finn–magyar kapcsolatok mérlegét* megvonó 1944-es írásában korábbi lelkesedéséhez mérten jóval rezignáltabban vetett számot a mulasztásokkal és a további teendőkkel. Nevezetes szárszói előadásában pedig a nemzeti megmara-

30 Ebből a szempontból a kortársak párhuzamot láttak Kodolányi könyvei és más írók ekkoriban megjelent útirajzai között, mindenekelőtt Cs. Szabó László *Doveri átkelését*, Márai Napnyugati útirajzatát, Fejtő Ferenc *Érzelmes utazását*, valamint Németh László és Boldizsár Iván erdélyi útirajzeit emlegetve, s e hagyományt egészen a reformkorig visszavezetve.

31 Így fogalmaz: „Kodolányi Finnországot a »népi gondolat« megtestesülésének tartotta. Szerinte a finn társadalom paraszti gyökere a nemzeti identitás érzésének a biztosítója. Ez mutatkozik meg abban a kulturális egységben, amely érzékelhető a különböző társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyában.” (HORÁNYI, I. m., 608.)

dás programját legpesszimistább vízióinak árnyékában fogalmazza meg: „Történelmünkben süvölt a végzet, minden napunk, minden korszakunk egy-egy kicsikart haladék. S ezt a haladékot kell örökkévalósággá nyújtanunk.”³² Ezek már olyan mélységek, amelyre a gyermekkor óta álmországként ragyogó Suomi sem adhatott megnyugtató választ. Aligha véletlen, hogy 1944 után Kodolányi nem nyúlt többé a finn témához, nem kívánt többé a régi aktivitással részt venni a népi írók közéleti szerepvállalásában, hanem ehelyett beletemetkezett új távlatokat nyitó ún. mítosz-regényeinek megírásába.

32 KODOLÁNYI János, *Kodolányi János bevezető előadása, in Szárszó 1943., Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*, főszerk. PINTÉR István, Kossuth, Budapest, 1983, 187.

POMOGÁTS BÉLA

A Zárt tárgyalás eszméi és eszményei

Vannak könyvek, amelyek hosszú évtizedeken keresztül némaságra vannak ítélve, jóformán „anathéma” alatt állnak, senki sem beszél róluk, és újolagos kiadásukról szó sem esik. A könyveket azonban, ahogy erre Jorge Luis Borges bölcsen figyelmeztetett, nem lehet megsemmisíteni. Így állt ellen az elhallgattatásnak és a tiltásnak a huszadik századi magyar irodalom igen sok korszakos műve, amely a korábbi évtizedekben legfeljebb a könyvtárakban vagy az antikváriumok rejtettebb zugaiban volt megtalálható, ha megtalálható volt egyáltalán. Talán elegendő, ha Németh László nemzetpolitikai tanulmányaira, Márai Sándor regényeire és Hamvas Béla bölcséleti műveire hivatkozom. Közéjük tartozik Kodolányi János tanulmányíró munkássága is, így *Esti beszélgetés*, *Csendes órák* és *Zárt tárgyalás* című könyvei. Különösen ez utóbbinak lett a sorsa a teljes elhallgattatás, minthogy szinte minden uralmi politika, amely Magyarország sorsát a huszadik században irányította, magára ismerhetett azokban az fenyegetésekben, amelyeket az író nem csupán vitatott, hanem határozottan elutasított. Ezért is időszerű, hogy a mostani kettős évforduló (az író születésének száztizedik, halálának negyvenedik évfordulója) alkalmából felidézzük ezt a már megjelenését követve is zajos ellenvéleményeket okozó „vitairatot”. Nem olyan szándékkal, mintha valamennyi állítását igazolni kívánnók, de abban a meggyőződésben, hogy Kodolányi írása számos olyan gondolatot foglal magába, amelyen napjainkban is érdemes elmélkedni, ráadásul ezek a gondolatok több tekintetben érintkeznek a mai magyar szellemi és közélet vitáival.

A *Zárt tárgyalás* kéziratát, ahogy maga az író jelzi, 1943. május 20-án Balatonakarattyan zárta le, a vitairat még ugyanabban az esztendőben a budapesti Turul könyvkiadónál látott napvilágot. (A kiadót a Turul Szövetség hozta létre, vezetője, Hartyányi István azonban, némiképp az alapítók szándékaival ellentétben, a népi irodalom egyik műhelyévé formálta, midőn olyan írók könyveit adta közre, mint Németh László, Szabó Pál, Erdélyi József, Veres Péter, Tatay Sándor és Böződi György, ugyanennél a kiadónál jelentek meg Kodolányi *Rókatánc*, *Suomi* és *Csendes órák* című művei.) A *Zárt tárgyalás* című kötetben a szóbanforgó vitairat mellett még két nagyobb írás kapott helyet: a *Márai és a kultúra* című tanulmány, amely Márai Sándor *A nemzetnevelés ügyében* című munkájával kezdett polémiát, és eredetileg a Magyar Csillag 1942-es évfolyamában jelent meg, valamint az *Arvi Järventausta és egyéb emlékek* című visszaemlékezés, amely a Kodolányi által magyarra

fordított *Kereszt és varázsdob* című regény neves finn írójával kötött barátság személyes emlékekben és vonatkozásokban gazdag történetét beszélte el.

A *Zárt tárgyalás* valóban vitairat, amelyben az író korának leginkább általános ideológiáit kívánja megcáfolni, és közben saját – az emberi kultúrára, a társadalom helyzetére és jövőjére, valamint a magyar irodalomra vonatkozó – nézeteit kifejteni. A vitairat, mind politikai, mind művelődéspolitikai változatában a korszak jellegzetes és ma is érdeklődésre számot tartható kifejezésformája volt, például Bajcsy-Zsilinszky Endre, Németh László, Veres Péter, Szabó Zoltán, Kovács Imre és mások nevéhez fűződtek akkoriban a nagyhagyományú (ezt a hagyományt Széchenyi István és Kossuth Lajos vitairatai alapozták meg) publicisztikai műfaj eredményei. Kodolányi a maga vitairatának drámai formát talált (érdekes volna, ha egyszer valaki a *Zárt tárgyalást* megpróbálná színpadra állítani!), a mindvégig izzó légkörű ideológiai diszkusszióknak ugyanis valóban egy képzeletbeli bírósági tárgyalás a színtere, amelyen a három tagú bírói testület és a vádlottként eléje állított, végül pedig elítélt író (nyilvánvalóan maga Kodolányi János) szellemi összezapása zajlik.

A három bíró három huszadik századi világnézetet és politikai rendszert képvisel: az elnök a liberális kapitalizmus, a jobb oldalon elhelyezkedő bíró a német nácizmus, a bal oldalon elhelyezkedő bíró pedig a szovjet bolsevizmus ideológiáját és politikai rendszerét. Mindezt az is kifejezi, hogy a náci bíró Hitler, a kommunista pedig Sztálin vonásait hordozza: az első vállszíjas pártegyenruhában, kis kefebajusszal, a második a szovjet pártkáderek által viselt munkászubonyban, tömött bajusszal jelenik meg előttünk. A három bíró személyében a második világháború hadviselő felei vannak jelen: a tanácsvezető az angolszász hatalmakat, a jobboldali a náci német, a baloldali pedig a bolsevik szovjet birodalmat képviseli. Maga a háború is megjelenik egy légiriadó formájában, midőn a tárgyalást meg kell szakítani. Be lehet látni azt is, hogy a védeljárás alá vont magyar író meg éppen Magyarországot képviseli, minthogy Kodolányi meggyőződése szerint sem a német, sem a szovjet, sem az angolszász politika és győzelem nem fogja szolgálni Magyarország érdekeit. Ebben tökéletesen egyetértett Németh Lászlóval, aki alig három hónappal Kodolányi vitairata után (1943. augusztus 25-én) a *Második szárszói beszéd*ben fejtett ki a *Zárt tárgyalás*ban olvasottakhoz igencsak hasonló gondolatokat az akkori Európa uralkodó hatalmairól és meghatározó ideológiáiról.

Talán egy röpke idézet keretében érdemes feleleveníteni Németh legfontosabb gondolatait, már csak annak igazolására is, miszerint a Kodolányi János által képviselt nézetek nem voltak különösebben elszigeteltek az akkori szellemi közéletben, igaz, legalábbis ahogy a bekövetkezett történelmi események mutatták, nem voltak igazán hatékonyak sem. Természetesen az 1943-as „második szárszói konferencián” elhangzott (részben nagy egyetértést, részben nagy felzúdulást keltő) beszédre gon-

dolok, ebben a beszédben az író nem csak a viharos gyorsasággal véget érő két világháború közötti korszak igen kedvezőtlen mérlegét vonta meg, az előrelátható módon beköszöntő új korszak veszedelmeivel is számot vetett. „Én – hangzott a beszéd – ezt a háborút az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nemcsak a háború pusztításaitól: megszállásoktól, bombázásoktól, a legjobbak elhurcoltatásától féltettem azt, amit idáig csináltunk, sokkal inkább a háború utáni »rendezés«-től. Az az »üdvösség«, amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely társadalmunk halk folyamaiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakinn senkisé ismeri. Előrelátható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltók«-at, s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül: a dugaszban levők közül az lesz a »poglavnik«, akit a külföldön élő tanácsadók s hazai sugalmazóik a legalkalmasabbnak tartanak. Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók – még a jóindulatúak is, – keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rosszindulatúak pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek védelmére fölépült, s az ő illetékességüket vitássá teheti.”

Kodolányi János hasonló gondokkal és szorongásokkal küzdött, vessünk tehát röviden számot azokkal a szorongató kérdésekkel, amelyek körül a vitairatban olvasható nézetek küzdelme folyik. Négy ilyen vitakérdés is napirendre kerül: a kultúra fogalma, a modern emberről kialakított elképzelés, a már említett három politikai ideológia és a magyar irodalom.

Az első nagy vitakérdés tehát maga a kultúra fogalma, pontosabban a kultúra és a civilizáció fogalmainak szembeállítás. Kodolányi János meggyőződése szerint ugyanis e két fogalomnak valójában semmi köze egymáshoz, minthogy a kultúra a lelkiség, a civilizáció pedig a technika dolga. Ezt a felfogást különben a korszak „szellemtörténeti” iskolája terjesztette el, leginkább Jose Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* című műve, amely nálunk is széles körben, például Németh László gondolkodására is, hatott. Az előbbi gondolatokat Kodolányi már a *Zárt tárgyalás* előtt, Márai Sándor *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című, 1942-ben közre adott könyvének szentelt bírálatában kifejtette: „Az emberi lélek – írja ebben – a tudattalan létezés és a transzcendens létezés között lévő feszültség szenvedését a transzcendens világ jelképrendszerében (szimbólumaiban) oldja fel. Ez a jelképrendszer a kultúra.” Majd így folytatja: „Ha e szimbólumrendszerben való kollektív hit, tehát a jelképek valóságának érzése elvész, a jelképrendszer, tehát a kultúra fölbomlik. Az egyén számára megszűnik a harmonikus élet feltétele, a közösség számára a harmonikus, önként működő, önmagát szabályozó életkeret. Igen, ha a kultúra fölbomlik, anarchia áll be. Az élet elviselhetetlenné válik. Új csodának, új jelképrendszernek, új kultúrformának kell jönnie, hogy a közösség ismét az legyen, amit a szó jelöl: önként egybeálló és egybeillő, önmagát nem külső erőszakkal, hanem belső alkalmazkodással, a jelképrendszerhez való spontán igazodással szabályozó, kollektív, harmonikus életforma.”

A kultúra, ahogyan Kodolányi értelmezi, a tapasztalható és ésszel bejárható valóságos világ fölött: a transzcendens léttel van összeköttetésben, arra reflektál, abból származik, és noha szabályoznia kell az emberi élet gazdasági és társadalmi folyamatait, valójában az ember és az Isten, az ember és a Mindenség viszonyát kell meghatároznia. „Az ember – állítja képzeletbeli bírái előtt – minden más élő fajtától gyökeresen különböző faj, mert lelki alkatának lényeges része a szimbólumalkotás, azaz a transzcendens létezés jelképrendszerbe való foglalása. E jelképrendszer, természetesen, változik. Szimbólumok születnek, válnak pusztá esztétikai formákká s halnak meg. Hogy új meg új szimbólumok lépjenek a helyükbe. De e folyton változó, alakuló, kiháló és születő szimbólumrendszerek mind megegyeznek abban, hogy a transzcendens létezés realizálódásai, látható, érthető, felfogható tükörképei.” Ezzel szemben a civilizáció egyszerűen a technikai haladás termékeivel és gondolkodásmódjával azonos. Kodolányi nézete szerint a vaseke, a traktor, a betonút, az autóbusz, a villanylámpa, a hintaszék, az újság, a gyorsvonat, az angol árnyékszék, a központi fűtés, a pipereszappan, a gumicsizma – nos, mindezek a civilizáció termékei közé tartoznak. Ezeknek hasznosságát természetesen ő is elismeri, vagyis nem kíván visszahátrálni a technikai civilizációt megelőző társadalomba, ahogy néhány nyugati, főként amerikai vallási szekta teszi, azt azonban meggyőződéssel vallja, hogy mindez nem a kultúra része, és arról is meg van győződve, hogy mindazok, akik „európai kultúráról” beszélnek, tehát a liberálisok, a fasiszták és a kommuniszták, valójában a technikai civilizációt és nem a transzcendentális összeköttetéseket kereső kultúrát értik ezen.

A civilizáció, a *Zárt tárgyalás* írója szerint, nem haszontalan dolog, de korántsem a legfőbb jó, miként a tárgyaláson elhangzott beszédekből kiderül. „A lélek – tesz hitet eszméi mellett a vádlott – már régóta várja ismét a csodát, a transzcendens világ új megismerését, már régen nem hisz a lombikokkal pepecselő, mérlegen méricskélő, a lelket agytekervényekben és idegsejtekben kutató »tudománynak«. Mindezt arra a munkaterületre akarja szorítani, ahová való. Építsen számára vasutakat, hidakat, lakásokat, kikötőket, kórházakat, ölje meg kórokozóit, hozza rendbe táplálkozását, szőjön neki jó ruhákat, lássa el villannyal, fürdesse meg, etesse-italssa meg az embert, tehát teremtsen tűrhető életfeltételeket. De mondjon le arról a szemtelen igényről, hogy filozófiát ad neki. Hogy születésről, halálról, lélekről, tehát kultúráról fecseg neki. A tömegek szomjazzák a technikai civilizáció eredményeit. De ez a civilizáció ne tetszelegjen abban a szerepben, hogy megoldja a lét és nemlét problémáit is.”

Kodolányi János több alkalommal is – a civilizáció ellenében – a kultúrára adja szavazatát: „Civilizáció nélkül – jelenti ki – lehetséges emberi élet, kultúra nélkül nem.” Mindez, amit eddig elmondottam, természetesen nemcsak a *Zárt tárgyalás*

írójának kulturális-bölcseleti nézeteit szabja meg, hanem antropológiai felfogását is. Ahogy Kodolányi írja: „kezdetben vala a homo magus. Az az embertípus, amely közvetlen kapcsolatban volt a transzcendens világgal, tehát úgyszólván szemtül-szembe, színről-színre látta Istent. Erről az emberről nemcsak a világ minden vallása tud, hanem tudnak róla az őskultúrák fennmaradt emlékei is.” „Az ember – rajzolja meg a második, véleménye szerint silányabb antropológiai változatot – végül homo magusból **homo sapiensszé** vált. Nem »fejlődés« és nem »haladás« volt ez, hanem ellenkezőleg: csökevényesedés, zsugorodás, széthullás, anarchia. A természettudományok azután rohamosan kipusztították az emberből a szimbólumokat, a csodába vetett hitet. A kultúra mélypontra jutott. Ma már nem egyéb, mint a megtagadott transzcendens világ jelképrendszerének üres formái, tartalmatlan, de remekműű edényei, esztétikai formái. Babrálunk velük, rakosgatjuk, csoportosítjuk őket, de csak azért, mert esztétikai értelemben »szép«-nek találjuk őket.”

A modern ember, ahogy ezt a Márai Sándor röpiratának kritikai elemzése során Kodolányi leírja, nem a transzcendenciához, hanem pusztán az evilági léthez kötődik, eközben független lénynek hiszi magát. Ez az ember az úgynevezett „autonóm ember”, aki felszámolta azokat a kötődéseket, melyek az emberiséget története során mindig egy magasabb létezéshez fűzték. „Az autonóm ember, mint társadalmi lény – olvasom Kodolányinál – valóságos, megmérhető erőktől, viszonyulásoktól s kényszerektől függ, egyébtől nem. Lelkiismereti szabadsága nincs, mert nincs lelkiismerete. A régi embertípus transzcendens jelképrendszerben gondolkozott, a mai okban és okozatban. Az autonóm ember önmagából indul ki és önmagába tér vissza. Mindent önmaga igazol és önmaga vállal. Egyetlen igazolása a siker. Nem szociális lény, ál-közösségbe erőszakkal kell kényszeríteni, ami természetes. Irtózik a kultúrától, hiszen anarchiában él. Kínérzése csillapítására narkotikumot használ: hatalmat, sikert, rekordot, hasznot, szerelmet, utazást, alkoholt, játékot, kényelmet, gyorsaságot, »tempót«. Álkultúrával él, kultúrának tekinti a könyvtárat, a sajtót, a filmet, a rádiót, sőt azt is, hogy a halat nem szabad késsel enni. Természetesen kultúrának fogja föl a civilizáció áldásait is, a vasutat, a hajót, a repülőgépet, az angol árnyékszékot, a fürdőkádát, stb.”

Úgy vélem, könnyű belátni, hogy Kodolányi kultúra-elmélete azokra a filozófiai, történelemfilozófiai nézetekre épül, amelyek a 19. század vége, de különösen az első világháború óta vannak jelen a nyugati gondolkodásban. Először a múlt században kibontakozó „életfilozófiák”: Nietzsche, Bergson, Dilthey és Simmel, majd a történelem „morfológiáját” kidolgozó és a kultúra fogalmát a civilizáció fogalmával ellentétbe állító Oswald Spengler, valamint a két világháború között fellépő „válságfilozófiák”: Edward Spranger, Julien Benda és José Ortega y Gasset tanításai törekedtek arra, hogy magyarázatot adjanak a modern világ nagy belső konfliktusaira és szellemi kríziseire. Mindettől nem maradhatott érintetlen a magyar szellemi élet sem, minthogy olyan

gondolkodók, mint Babits, Hamvas Béla, Németh László vagy Várkonyi Nándor (akitől különben, mint levelezésük mutatja, Kodolányi igen sokat tanult) maguk is megküzdöttek az európai kultúra válságjelenségeivel. A kulturális válság jelenségeinek rögzítése és hátterének felderítése során szinte önálló „szellemtörténeti” iskola jött létre: a „krizeológia” (a válságtudomány), amely igen nagy hatást gyakorolt a harmincas-negyvenes évek bölcséleti gondolkodására, a magyarországi filozófiára, sőt irodalomra is, például a „krizeológiai” tanítások ismerete nélkül aligha lehetne értelmezni Weöres Sándor költészetét vagy Márai Sándor és Szentkuthy Miklós elbeszélő műveit. Kodolányi János maga is mélyen élte át ezt a szellemi és erkölcsi válságot, és természetesen ismerte a „krizeológiai” tanításokat is, nemcsak a *Zárt tárgyalás*, illetve más tanulmányai tanúsítják ezt, hanem önéletrajzi művei és még inkább mitologikus regényei, közöttük is a nagy Jézus-regény: az *Én vagyok*, amely mintegy az író végső bölcséleti vallomásként tesz tanúságot az emberi szellem és kultúra transzcendentális meghatározottsága mellett.

Kodolányi, miként már utaltam erre, többnyire Márai Sándorra hivatkozva, az ő nemzetnevelésről írott röpiratával vitába szállva fejti ki a maga elméletét a kultúra mibenlétéről és arról az európai szellemi válságról, amelyet nézete szerint a valóságos kulturális értékek elpusztítása vagy elutasítása okozott. Az igazság kedvéért ehhez hozzá kell tennem, hogy igazából Márai sem az úgynevezett civilizáció, tehát nem a kapitalista világrend technikai civilizációja védelmében írta nevezetes és sokat vitatott röpiratát, minthogy az a képzet, amelyet ő a kultúráról kialakított, ugyancsak az európai kultúra tradicionális értékrendjét, vagyis a szellemi kultúra világát foglalja magába. Különben mind Kodolányi, mind Márai gondolkodásának hátterében az a „krizeológiai”, egyszersmind kritikai történelemfilozófia áll, amelyet Spengler főműve: *A Nyugat alkonya* dolgozott ki. Csakhogy amíg Márainak a kultúráról alkotott fogalma mindenekelőtt a polgársághoz: ennek életrendjéhez és eszményeihez, Kodolányié az őskultúrákhoz és a népi kultúrához (valamint ennek követőihez, felhasználóihoz) kötődik. Ez kétségtől megjelöli a kultúra fogalmának szociológiai és történelmi meghatározottságát, de nem a kultúra mibenlétét. A mai olvasó, persze, ha egyaránt helyesen olvassa Kodolányit és Márait, már nem érez kibékíthetetlen ellentétet a két felfogás között: a régi viták különben is jórészt okafogyottakká váltak, a történelem új tapasztalatokkal vértette fel (vagy keserítette meg) a jelen gondolkodó emberét, és ebben a tekintetben nincs különösebb jelentősége annak, hogy Márai egy klasszikus polgári rend, Kodolányi pedig egy ugyancsak klasszikus népi kultúramintának állítása nyomán próbált kiutat találni abból a szellemi válságból, amelyet a huszadik század közepén kellett tapasztalnia.

Az mindenesetre tény, hogy Kodolányi egészen másként értelmezte a polgár fogalmát, mint Márai, és ez az értelmezés, amely különben a magyar népi moz-

galom gondolkodóinál és íróinál nem volt ritkaság, a *Zárt tárgyalás* egész gondolati rendszerét, nem különben a modern társadalomról alkotott képét (talán így is mondhatnám: vízióját) meghatározza. A képzeletbeli vádemelés, tárgyalás és ítélet ugyanis azt kívánja bizonyítani, hogy a modern korban, vagyis a 20. században folyamatosan tapasztalt hanyatlás és értékvesztés társadalmi és történelmi magyarázata a polgári társadalom és a kapitalista gazdasági rend megjelenésében található, és a század embertelen önkényuralmi rendszerei: a nemzetiszocializmus és a bolsevizmus valójában maguk is a polgári berendezkedés termékei és folyományai. Az az ideológiai és politikai „háromszög”, amelyet Kodolányi a *Zárt tárgyalás* képzeletbeli bírói emelvényére állít, tulajdonképpen ugyanannak a szisztémának, azaz a kapitalizmusnak és a polgári rendnek a három különböző arculatát mutatja, pontosabban Kodolányi ezeket kívánja bemutatni és lényegük szerint azonosítani.

A vitairat számtalan kijelentése támasztja azt alá: „az ön Rosenbergje – s meghajoltam jobbra – olvassuk nyomban a tárgyalás elején – s az ön Engelse – s meghajoltam balra – talán nincsenek is olyan messze egymástól.” „Mondottam már – olvassuk valamivel később –, hogy nincs olyan nagy szakadék a rosenbergi »huszadik század mítosza« és a dialektikus materialista szocializmus mítosztalan látomása között. Egyik a fajtát emeli mitikus magasságba, másik az osztályt. Egyik így tagadja a transzcendens világot, a másik úgy.” Nincs jobb véleménye a polgári világról sem, több alkalommal is kifejti, hogy az amerikai társadalom materialisztikus eszményei miben nem különböznek a szovjet társadalom eszményeitől. Az általa vitatott három nagy társadalmi berendezkedés és ideológia, véleménye szerint, közös töről fakad, és a transzcendens világtól elfordult, a transzcendenciától magát függetlenítő úgynevezett „autonóm ember” mentalitását, törekvéseit fejezi ki. „Képzeljünk el – érvel bírái előtt – egy csapat farkast. Mind éhes, mind didereg. Mind zsákmányra les. Ha sikerül zsákmányra szert tenniök, széthúzzák-vonják, fölfalják s ideig-óráig jóllaknak vele. Ha nem sikerül, egymásra rohannak. Amelyik megsérül, vége. Amelyiknek a vére szaglik: elveszett. Talán nem nehéz megértenünk, hogy az egyik farkast liberális kapitalizmusnak, a másikat monopolkapitalizmusnak, a harmadikat kollektív kapitalizmusnak nevezhetjük s így tovább. A farkast is más-más néven nevezik a világ más-más tájain. De ugyanaz a farkas az mindenütt.”

A képzeletbeli bíróságot valójában azzal haragítja igazán magára, hogy kimutatja közöttük – a különben világnézeti, mi több, háborús ellenségek között – az alapvető azonosságot, midőn a vezető bíró kérdésére egyaránt polgárnak minősíti a liberális demokrácia, a nemzetiszocializmus és a bolsevizmus szószólóját. Ezt a minősítést követi a képzeletbeli halálos ítélet kimondása, amely azt bizonyítja, hogy a három kritikusan bemutatott és egyformán elítélt ideológia végső soron

nem egymásban, hanem az őket egyforma kritikával értelmező és elutasító íróban találja meg a közös ellenséget. Kodolányi történelembölcseleti álláspontja értelmében ez a háromirányú elutasítás mindenképpen jogosult, más kérdés, hogy ez az álláspont, amelyről a polgári rend teljes elítélése elhangzik, mennyire indokolt. Kétségtelen, hogy a *Zárt tárgyalás* vádlottja nem különbözteti meg a polgár két hagyományos értelmezését, nem tesz különbséget a „citoyen” és a „bourgeois” között. Ha ezt, sokak (például éppen a Magyar Csillag tábor) figyelmeztetése szerint megtette volna, nem kellett volna a polgári ethoszt és mentalitást ennyire radikálisan elítélnie, minthogy a „citoyen” világában is megtalálhatta volna azokat az értékeket, amelyek pusztulását olyan fájdalmasan tapasztalta. Végül is a mai olvasó joggal gondolhatja azt, hogy – az azóta felhalmozott történelmi tapasztalatok nyomán – Kodolányinak jobban figyelembe kellett volna vennie azokat az érveket, melyeket Márai Sándor hangoztatott egy „klasszikus” polgári kultúra védelmében, és amelyeket ő igazából elutasított. A probléma inkább, legalábbis szerintem, abban áll, hogy a Márai által képviselt és javasolt polgári rend szinte sehol sem valósult meg (a legkevésbé a kelet-európai régióban), és pusztán eszmény vagy illúzió maradt.

Végül a negyedik nagy kérdéskör, amelyet a *Zárt tárgyalás* vádlottja érint, az irodalom mibenlétét és az író küldetését fogja át. Kodolányi kétféle íróat ismer, ahogy mondja: „Az egyik csoportot táltosoknak, a másikat írődeákoknak szoktam nevezni. Táltosok, más szóval próféták azok az írók, akikben van még valami a homo magusból, tetszetősebb, de silányabb szóval élve: intuícióból. Tehát, akik szimbólumteremtő képességgel vannak megáldva. Ezek a szó szoros értelmében vett művészek, hiszen régi igazság, hogy művészet transzcendentális tartalom nélkül nincsen.” Ilyen íróknak tartja Balassit, Zrínyit, Pázmányt, Csokonait, Berzsenyit, Vörösmartyt vagy a 20. század írói, illetve művészei közül Adyt, József Attilát, Németh Lászlót, Erdélyi Józsefet, Sinka Istvánt, Veres Pétert, Tamási Áront, Bartókot és Kodályt. Ők a „táltosok”, velük szembe állítja az „írődeákat”, akik, ahogy mondja, „beteges irtózáttal fordulnak el a táltostól” és elutasítják az irodalom „szimbólumteremtő” küldetését. Kétségtelen, hogy Kodolányi huszadik századi irodalmunk számos klasszikus alakját sorolja közéjük, így mindenekelőtt Kosztolányit, akit „a prófétatagadók prófétájának” nevez, majd az ő nyomában Illyés Gyulát, Márai Sándort és Cs. Szabó Lászlót, illetve a Magyar Csillag írói táborát, sőt Nyíró Józsefet, akiben Tamási szimbólumteremtő művészetének pusztá utánpótlását látja. Ezt az irodalom-képet természetesen nem éppen jogtalanul bírálhatja a kései olvasó, aki bizonyos történelmi távlatból és számos tanulság birtokában ítélni meg azt az írói pályát, amelyet Illyés, Márai, Cs. Szabó és a többi író bejárta. Kodolányinak a magyar irodalomról alkotott képe, most ne keressük

azt, hogy ez a kép mennyire igazságos, valójában nem idegen attól – a népi ideológusok egy része által kidolgozott – képtől, amelyet Németh László *Kisebbségben* című vitairata vagy Féja Géza *Nagy vállalkozások kora* című irodalomtörténete mutat fel. Igaz, Kodolányinak mások, mondhatnám így: egyetemesebb jellegűek a kritériumai, ő ugyanis a nemzeti jelleg művészi képviselése helyett egy jóval általánosabb kategória: a transzcendens világhoz fűződő kapcsolatok képviselésében látja az irodalom lényegi feladatát.

A *Zárt tárgyalás* Kodolányi János néhány meghatározó gondolatát rögzíti, és ezek között vannak megfontolásra méltó és vitára okot adó gondolatok. Annak idején (a Magyar Csillag 1944-es évfolyamában) a küzdőtárs és jóbarát Veres Péter is vitába szállt velük. A mindig a valóság tényeire figyelő íróbarát, ezen nem kell csodálkoznunk, értetlenül kommentálta Kodolányinak a „transzcendens” emberről kifejtett gondolatait, ugyanakkor elismerte az író szándékainak tisztaságát, jobbító szándékát. „Végső szavam – olvasom –: ha Kodolányival, a gondolkozóval nem is értek egyet, az írónak megszorítom távolból a kezét: pajtás, ez férfimunka volt! Nem azért, mert megvédted a kultúrát a civilizációval, az embert a géppel, a magyart az indogermánnal, a mágikust a racionálissal, Keletet a Nyugattal szemben, hanem azért, mert megvédted a lélek, a szellem, a hit és a gondolat szabadságát a korlátoltság, a rövidlátás, és a nagyképű álműveltség ellen. Ehhez neked épp olyan jogod van, mint nekem vagy bárki másnak. Legyen a gondolat szabad, a szellem előtt ne legyen más határ, csak amit önmaga állít magának. Ha Isten állítja oda, ahhoz is joga van. Ítélni majd a jövő ítél a közösség által.”

Végül is kétségtelen, hogy a képzeletbeli bírósági tárgyalás az író számára az önvizsgálat, a lelkiismeretvizsgálat alkalmát is felkínálta, és Kodolányi igen őszintén élt ezzel az alkalommal. A tárgyalás végeztével, számot vetve könyveinek, tanulmányainak és újságcikkeinek képzeletben eléje tornyosuló halmazával, a következőképp tesz vallomást: „én igazán nem is tudom, hogyan s mikor írhattam mindezt... Pedig nem akartam, Isten látja lelkemet, nem akartam, mindig tiltakoztam ellene magamban... De láttam a magyar nép sorsát és vádlottnak éreztem magam. És láttam a gyermekekét és éreztem a magam szenvedését és ezért is vádlottnak éreztem magam. Láttam az egész magyarságét a történelem folyamán, láttam a bűneit is és megintcsak vádlottnak éreztem magam...”

Ez az önvád valójában egy keresztény író és gondolkodó gesztusa: az írástudóé, aki azonosul egy történelmi közösség sorsával, és magára veszi annak bűneit. Ennyiben jézusi gesztus, az „imitatio Christi”, vagyis „Krisztus követése” keresztény hagyománya szerint. Valóban, Kodolányi a *Zárt tárgyalás* végső jelenetében úgy áll bírái előtt, miként a keresztény hagyomány, a keresztény irodalom és ikonográfia hagyománya szerint Krisztus Pilátus előtt. Megnyugvást, lelki békét

ebben az „imitatio Christi”-ben talál, a képzeletbeli bírósági eljárás utolsó mondata, amely különben a mindvégig közönyösnek látszó fegyőr ajkáról hangzik el, ugyancsak Jézusra figyelmezteti: „Azért imádkozhat Jézushoz” – mondja a börtönőr. Valójában itt indul el az a lelki folyamat, amely néhány esztendővel később a konfesszionális természetű Jézus-regény megírásához vezetett.